

पाश्चिमात्य राजकीय विचार

अनुक्रमणिका

मॅकियाव्हेलीचे चरित्र.....	3
मॅकियाव्हेलीने आधुनिक राजकीय विचारांप्रती केलेल्या योगदानाची सविस्तर चर्चा करा.....	5
मॅकियाव्हेलीने राजाला कोणते सल्ले दिले आहेत ?.....	6
मॅकियाव्हेलीची धर्मनिरपेक्षता.....	7
मॅकियाव्हेली - एक नीतिशून्य विचारवंत.....	8
नीतिशून्य म्हणजे काय ?.....	8
नीतिशून्यता आणि वास्तववाद (realism) यामधील फरक.....	9
राजकीय विचारवंतांचे इतर काही प्रकार.....	10
मॅकियाव्हेली - एक नीतिशून्य विचारवंत.....	11
सिंह आणि कोल्हे याविषयीचे मॅकियाव्हेलीचे विचार.....	12
मॅकियाव्हेलीच्या संदर्भातील दुहेरी नैतिकता.....	13
मॅकियाव्हेलीला पहिला आधुनिक राजकीय विचारवंत का म्हटले जाते?.....	14
“द प्रिन्स” हे पुस्तक लिहीण्यामागची मूळ प्रेरणा.....	15
उदारमतवाद.....	17
उदारमतवादाप्रती जॉन लॉक यांचे योगदान.....	21
जॉन लॉक यांची मर्यादित शासन ही संकल्पना स्पष्ट करा.....	23
जॉन लॉक यांचा नैसर्गिक हक्कांचा सिद्धांत.....	24
जॉन लॉक यांचा सामाजिक करार सिद्धांत.....	26
जॉन स्टुअर्ट मील.....	30
मील यांचे स्वातंत्र्यविषयक विचार.....	32
मील यांचे स्त्रियांविषयीचे विचार.....	34
मील यांचे उदारमतवादविषयक विचार.....	36
जॉन रॉल्स.....	43
जॉन रॉल्स यांची वितरणात्मक न्यायाची संकल्पना (short note).....	50

मॅकियाव्हेलीचे चरित्र

पूर्ण नाव: निकोलो मॅकियाव्हेली (Niccolò Machiavelli)

जन्म: ३ मे १४६९

जन्मस्थान: फ्लोरेंस, इटली

मृत्यू: २१ जून १५२७

मृत्यूस्थान: फ्लोरेंस, इटली

निकोलो मॅकियाव्हेली हे पुनर्जागरण काळातील इटालियन राजकीय तत्त्वज्ञ, लेखक, मुत्सद्दी आणि इतिहासकार होते. त्यांना आधुनिक राज्यशास्त्राचे जनक मानले जाते. त्यांचे विचार राजकारणातील यथार्थवादी दृष्टिकोनावर आधारित होते आणि त्यांनी पारंपरिक नैतिकतेच्या चौकटीच्या पलीकडे जाऊन सत्तेचे स्वरूप स्पष्ट केले.

१. प्रारंभिक जीवन आणि शिक्षण

मॅकियाव्हेलीचे बालपण फ्लोरेंस या समृद्ध आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या महत्वाच्या शहरात झाले. त्यांच्या कुटुंबाची आर्थिक स्थिती चांगली होती, आणि त्यांना उत्तम शिक्षण मिळाले. त्यांनी ग्रीक आणि रोमन इतिहासाचा अभ्यास केला, ज्यामुळे त्यांच्यात राजकीय विचारांची आवड निर्माण झाली.

२. राजकीय कारकीर्द

मॅकियाव्हेलीच्या राजकीय कारकीर्दीची सुरुवात १४९८ मध्ये झाली, जेव्हा फ्लोरेंसमध्ये सावोनारोला या धर्मगुरूचा प्रभाव संपला आणि मॅकियाव्हेलीला फ्लोरेंसच्या राजकीय प्रशासनात सचिवपद मिळाले.

प्रमुख कार्य:

१. डिप्लोमॅटिक मोहिमा: त्यांनी फ्रान्स, जर्मनी, आणि इटालियन राज्यांमध्ये राजकीय मोहिमा आखून इतर देशांशी राजनैतिक संबंध प्रस्थापित केले.
२. सैन्य सुधारणा: मॅकियाव्हेलीने भाडोत्री सैन्य (Mercenaries) न ठेवता स्वतःच्या नागरिकांचे एक स्थायी सैन्य उभारावे, असा आग्रह धरला.
३. राजकीय निरीक्षण: विविध राज्यांच्या राजकारणाची आणि सत्तेची कार्यपद्धती समजून घेत त्यांनी त्यातून राजकीय यथार्थवादाचा पाया घातला.

३. मेडेसीचे पुनरागमन आणि हकालपट्टी

१५१२ मध्ये फ्लोरेंसच्या मेडेसी राजघराण्याने पुन्हा सत्तेवर येताच मॅकियाव्हेलीला त्यांच्या पदावरून हटवण्यात आले. त्यांना कटकारस्थानाचा आरोप ठेवून तुरुंगात डांबले गेले आणि नंतर सशर्त मुक्त केले गेले. त्यानंतर त्यांना फ्लोरेंसबाहेर राहायला सांगितले गेले, ज्यामुळे त्यांची राजकीय कारकीर्द संपली.

४. साहित्य आणि लेखनकार्य

राजकारणातून हटवल्यानंतर मॅकियाव्हेलीने आपले जीवन लेखनाला समर्पित केले. या काळात त्यांनी काही अत्यंत महत्वाचे ग्रंथ लिहिले:

प्रमुख ग्रंथ:

१. द प्रिन्स (Il Principe):

१५१३ मध्ये लिहिलेले हे पुस्तक आधुनिक राजकीय तत्त्वज्ञानाचे एक महत्वाचे उदाहरण मानले जाते. यात त्यांनी सत्तेचा वापर, तिचे संरक्षण, आणि राजकारणातील व्यावहारिकता यावर विचार मांडले आहेत.

२. द डिस्कॉर्सेस (Discourses on Livy):

या ग्रंथात त्यांनी प्रजासत्ताक राज्यपद्धतीचे महत्त्व मांडले आणि रोमन प्रजासत्ताकाचा आदर्श दिला.

३. द आर्ट ऑफ वॉर (Dell'arte della guerra):

या ग्रंथात त्यांनी सैन्यविषयक धोरणे आणि युद्धकलेचे तत्त्वज्ञान स्पष्ट केले.

४. इतिहास आणि नाटके:

मॅकियाव्हेलीने फ्लोरेंसचा इतिहास लिहिला (History of Florence) तसेच Mandragola हे प्रसिद्ध नाटक लिहिले, जे आजही महत्वाचे मानले जाते.

५. राजकीय तत्त्वज्ञान

मॅकियाव्हेलीचे राजकीय विचार त्यांच्या यथार्थवादी दृष्टिकोनामुळे प्रसिद्ध आहेत. त्यांच्या मते:

- राजकारण नैतिकतेच्या चौकटीत बसत नाही.
- सत्ताधार्याने परिस्थितीच्या गरजेनुसार कठोर किंवा चतुर पद्धतीचा अवलंब करावा.
- धर्म आणि राजकारण वेगळे असोत.
- सत्ताधारीसाठी जनतेचा भय निर्माण करणे अधिक उपयुक्त ठरते.

६. शेवटची वर्षे आणि मृत्यू

मॅकियाव्हेलीच्या जीवनाच्या अखेरच्या काळात त्यांना पुन्हा राजकारणात प्रवेश मिळवण्याचा प्रयत्न केला, परंतु त्यात ते अपयशी ठरले. २१ जून १५२७ रोजी फ्लोरेंसमध्ये त्यांचे निधन झाले. त्यांना त्यावेळी फारसे महत्त्व दिले गेले नाही, परंतु पुढील शतकांमध्ये त्यांच्या विचारांचे महत्त्व वाढले.

७. मॅकियाव्हेलीचे महत्त्व

मॅकियाव्हेलीचे विचार आधुनिक राजकीय तत्त्वज्ञानाचे मूलतत्त्व आहेत. त्यांच्या द प्रिन्स ग्रंथाने राजकारणाकडे व्यावहारिक, धर्मनिरपेक्ष, आणि यथार्थवादी दृष्टिकोनातून पाहण्याचा मार्ग दाखवला.

मॅकियाव्हेली हा फक्त पुनर्जागरण काळाचा विचारवंत नव्हता, तर त्याने आधुनिक राज्यशास्त्राला स्वरूप दिले. त्याच्या तत्त्वज्ञानाने राजकारण, राज्यव्यवस्था, आणि सत्तेचे स्वरूप समजून घेण्यासाठी एक नवीन दृष्टी दिली. त्यामुळे त्याला "आधुनिक राजकीय विचारांचा जनक" म्हणून ओळखले जाते.

मॅकियाव्हेलीने आधुनिक राजकीय विचारांप्रती केलेल्या योगदानाची सविस्तर चर्चा करा.

मॅकियाव्हेली हे आधुनिक राजकीय विचारांचे जनक मानले जातात. त्यांनी मध्ययुगीन विचारांपासून वेगळे विचार मांडले, ज्यामुळे आधुनिक राजकीय तत्त्वज्ञानाचा पाया घालण्यात मदत झाली. त्यांच्या विचारांनी राजकीय स्थैर्य, सत्ता केंद्रित दृष्टिकोन, आणि व्यावहारिक दृष्टिकोन अशा संकल्पनांचा विकास केला. त्यांचे प्रमुख योगदान त्यांच्या प्रसिद्ध ग्रंथ 'द प्रिन्स' (राजा) मध्ये आढळते, ज्यामध्ये त्यांनी सत्तेचे वास्तवादी स्वरूप स्पष्ट केले.

मॅकियाव्हेलीचे प्रमुख योगदान खालीलप्रमाणे समजता येते:

१. सत्ता आणि त्याची प्राप्ती (Power and Its Acquisition)

मॅकियाव्हेलीच्या मते सत्ता प्राप्ती हीच राज्यशास्त्राचा मूळ गाभा आहे. राजाला कसे वागावे आणि काय करावे याचा मार्गदर्शन मॅकियाव्हेलीने 'द प्रिन्स' या ग्रंथात दिले. सत्तेचे संरक्षण, त्याची वाढ आणि व्यवस्थापन यावर त्यांनी जोर दिला. मॅकियाव्हेलीच्या मते सत्ताधारीने वर्तनात सुसंगत ठेवून प्रजा आणि विरोधकांशी व्यवहार करावा, मात्र आवश्यकता भासल्यास कठोर भूमिका घ्यायला तयार राहावे.

२. परिणामवाद (Consequentialism)

मॅकियाव्हेलीने 'उद्दिष्ट साधायचे असेल तर साधने कुठलीही चालतील' हे प्रतिपादन केले. या दृष्टिकोनातून त्यांनी 'End Justifies the Means' (उद्दिष्ट योग्य असेल तर साधनेही योग्यच ठरतात) या तत्त्वाची मांडणी केली. हे तत्त्व राजकीय धोरणात व्यावहारिक दृष्टिकोन आवश्यक असल्याचे दर्शवते, जिथे नैतिकतेपेक्षा राज्याच्या हिताला अधिक प्राधान्य दिले जाते.

३. धर्मनिरपेक्ष राजकीय विचारसरणी (Secular Political Theory)

मॅकियाव्हेलीच्या विचारांनी मध्ययुगीन धार्मिक चौकटीला दूर करून धर्मनिरपेक्ष राजकीय दृष्टिकोनाला महत्त्व दिले. त्यांच्या मते धर्म हा राज्यकारभाराचा मुख्य घटक नसावा, तर राज्यव्यवस्था आणि सत्ता या वेगवेगळ्या असाव्यात. राज्यकारभारात धर्माचा प्रभाव नसावा आणि राज्य व धर्म स्वतंत्र असावे, असा विचार त्यांनी मांडला.

४. मानवतावादी दृष्टीकोन (Humanistic Perspective)

मॅकियाव्हेलीच्या विचारांमध्ये माणसाचे स्वभावगुण, अहंकार, स्वार्थ, आणि स्पर्धा यांवर चर्चा केली आहे. त्यांनी मानवी स्वभावाचा एक व्यावहारिक आणि कठोर दृष्टिकोन मांडला. राजकीय सत्ताधारी हा आदर्शवादी नसावा, तर तो व्यावहारिक असावा. राजकारणात आदर्शवादाच्या ऐवजी वास्तववादाला महत्त्व दिले पाहिजे, अशी त्यांची धारणा होती.

५. राज्याचे स्थैर्य आणि सत्ताधारीचा आत्मविश्वास (State Stability and Ruler's Confidence)

मॅकियाव्हेलीने राजकीय स्थैर्य आणि सत्तेचा भक्कमपणा यांवर जोर दिला. सत्ताधारीने निर्णय प्रक्रियेत स्थैर्य ठेवावे, आणि जनतेचा विश्वास संपादन करावा. तसेच, त्याच्या आत्मविश्वासाला दृढ ठेवले पाहिजे. 'द प्रिन्स' मध्ये त्यांनी सत्ताधारीसाठी 'सिंहासारखे कठोर आणि कोल्ह्यासारखे चतुर' असण्याचे महत्त्व प्रतिपादित केले.

६. प्रभावी राजकीय धोरणांचा पाया (Foundation of Effective Political Strategy)

मॅकियाव्हेलीच्या विचारांनी प्रभावी राजकीय धोरणांचा पाया घातला. त्यांच्यामुळे राजकारणाची एक नव्याने मांडणी झाली, जिथे सत्तेचा वापर, धोरणांचा विकास, आणि शक्ती-संतुलन यांचा अभ्यास करण्यात आला. यामुळे पुढील पिढ्यांच्या राजकीय विचारवंतांनी त्यांच्या विचारांना विकसित केले.

मॅकियाव्हेलीचे विचार मध्ययुगीन युगात सुरू झालेले असले, तरी त्यांच्या विचारांनी आधुनिक राजकीय विचारांना आकार दिला. त्यांनी राजकारणात नैतिकतेपेक्षा परिणाम आणि व्यावहारिकता यांना महत्त्व दिले, ज्यामुळे आधुनिक राजकीय तत्त्वज्ञानाचा पाया घातला गेला. मॅकियाव्हेलीच्या विचारांचा प्रभाव राज्यशास्त्रात आजही दिसून येतो, ज्यामुळे ते आधुनिक राजकीय विचारांचे जनक मानले जातात.

मॅकियाव्हेलीने राजाला कोणते सल्ले दिले आहेत ?

मॅकियाव्हेलीने 'द प्रिन्स' या ग्रंथात राजाला प्रभावी राज्यकारभार आणि सत्तेचे रक्षण करण्यासाठी काही महत्वाचे सल्ले दिले आहेत. हे सल्ले राजकारणातील वास्तवादी दृष्टिकोन आणि व्यावहारिकतेला महत्त्व देतात, जेणेकरून राजा सत्तेत टिकून राहू शकेल आणि राज्याचा विकास साधू शकेल.

१. सत्तेचे रक्षण करा आणि सत्तेला दृढ बनवा

राजाने आपल्या सत्तेचे रक्षण आणि बळकटीकरण कसे करावे हे मॅकियाव्हेलीचे मुख्य उद्दिष्ट होते. त्यांनी राजाला सूचित केले की, सत्तेत राहण्यासाठी प्रत्येक निर्णयाचे गांभीर्याने मूल्यांकन करणे आवश्यक आहे. सत्ता टिकवण्यासाठी कठोर निर्णय घेतले तरी ते योग्य मानले जातील.

२. लोकांचे प्रेम आणि भय यांचा समतोल साधा

मॅकियाव्हेलीच्या मते राजाला जनतेच्या प्रेमापेक्षा त्यांच्या भीतीत असलेले राहणे अधिक सुरक्षित असते, कारण लोक लहरी असतात आणि स्वार्थी असू शकतात. पण भीतीमुळे त्यांना नियंत्रणात ठेवता येते. तथापि, राजाने इतके क्रूरही होऊ नये की लोक त्याचा द्वेष करतात; त्यामुळे भीती आणि प्रेम यांचा संतुलित वापर आवश्यक आहे.

३. वास्तवादी दृष्टिकोन ठेवा

राजाने आदर्शवादी दृष्टिकोन ठेवण्याऐवजी व्यावहारिक दृष्टिकोन स्वीकारावा. त्याने नेहमी स्थितीचे यथार्थ मूल्यांकन करावे आणि निर्णय घेताना आदर्शवादाला बाजूला ठेवावे. राजाने परिस्थितीनुसार आपली रणनीती बदलण्यास तयार असावे.

४. गरज असेल तेव्हा फसवणूक किंवा कपट वापरा

मॅकियाव्हेलीने राजाला सांगितले की, जर राज्याच्या हितासाठी आणि सत्तेच्या संरक्षणासाठी गरज पडली तर कपट किंवा फसवणूक वापरणे योग्य ठरते. राजाने 'सिंहासारखा शक्तिशाली आणि कोल्ह्यासारखा चतुर' असावे, म्हणजेच परिस्थितीनुसार कठोर किंवा कूटनीतिक व्हावे.

५. विश्वासू सल्लागार निवडा

मॅकियाव्हेलीच्या मते राजाने त्याच्या जवळ विश्वासू आणि प्रामाणिक सल्लागार असावेत. सल्लागाराचे म्हणणे गांभीर्याने ऐकावे, पण त्यावर अंध विश्वास ठेवू नये. तसेच, सल्लागारांची आवड निवड त्यांच्या ज्ञानावर आधारित असावी, व्यक्तिगत निष्ठेवर नव्हे.

६. आपल्या प्रजेचे हित जोपासा

राजा प्रजेचा विश्वास संपादन करून त्यांचे हित जोपासू शकतो. प्रजेचे जीवन सुलभ करणे, त्यांना न्याय मिळवून देणे आणि त्यांच्या संरक्षणासाठी काम करणे हे राजा टिकवण्यासाठी महत्वाचे असते. राजा प्रजेचे हित बघत असेल, तर त्याचे समर्थन वाढते आणि विद्रोहाची शक्यता कमी होते.

७. युद्धात पारंगत बना आणि आपल्या सैन्याचे नेतृत्व करा

राजाने नेहमी युद्धकलेत निपुण असले पाहिजे आणि त्याला आपल्या सैन्याचे योग्य नेतृत्व करता आले पाहिजे. मॅकियाव्हेलीच्या मते, सैन्याच्या साहाय्याने सत्ता टिकवणे हे अधिक स्थिर असते. बाहेरच्या सैन्याच्या साहाय्याने सत्ता मिळवली, तर ते अस्थिर ठरू शकते. त्यामुळे राजाने स्वकीय सैन्यावरच अधिक विश्वास ठेवावा.

८. परिवर्तनाला स्वीकारा आणि परिस्थितीला अनुसरून निर्णय घ्या

मॅकियाव्हेलीने राजाला परिवर्तनशीलतेचे महत्त्व पटवून दिले. काळानुसार, जनतेच्या अपेक्षांनुसार आणि बाह्य परिघटनांनुसार आपल्या रणनीतीत बदल करणे आवश्यक असते. राजा परिस्थितीनुसार लवचीक राहिला, तर तो अधिक यशस्वी ठरतो.

९. नैतिकतेपेक्षा परिणामाला अधिक महत्त्व द्या

राजकारणात नैतिकतेपेक्षा राज्याच्या यशाला महत्त्व दिले पाहिजे, असे मॅकियाव्हेली मानतो. राज्याचे हित हेच अंतिम उद्दिष्ट असल्याने, नैतिकतेचे पालन करण्यात तितका वेळ घालवू नये. राजाने अशा निर्णयांचा अवलंब करावा जे त्याला सत्तेत टिकवण्यासाठी उपयुक्त ठरतील.

१०. परकीय शक्तींना आपल्या अंतर्गत बाबींमध्ये हस्तक्षेप करू देऊ नका

मॅकियाव्हेलीच्या मते परकीय शक्तींना आपल्या राज्याच्या अंतर्गत बाबींमध्ये हस्तक्षेप करण्याचे निमित्त मिळू नये. या शक्तींना थोडीही संधी दिल्यास राज्य अस्थिर होण्याची शक्यता वाढते. राजाने असे धोरण अवलंबावे की ज्यामुळे राज्याचे स्वायत्तपणा टिकवता येईल.

मॅकियाव्हेलीचे हे सल्ले त्याच्या वास्तवादी आणि व्यावहारिक दृष्टिकोनाचे उत्तम उदाहरण आहेत. 'द प्रिन्स' ग्रंथाच्या माध्यमातून त्यांनी राजकारणात नैतिकतेपेक्षा परिणामाला महत्त्व दिले, ज्यामुळे हा ग्रंथ आधुनिक राजकीय तत्त्वज्ञानाचा मूलाधार बनला आहे.

मॅकियाव्हेलीची धर्मनिरपेक्षता

मॅकियाव्हेलीच्या राजकीय विचारांमध्ये धर्मनिरपेक्षता (Secularism) हे एक महत्वाचे तत्त्व आहे. मध्ययुगीन युरोपात धर्म हे राजकीय आणि सामाजिक जीवनाचे केंद्र होते, आणि चर्चचे राज्यावर मोठे वर्चस्व होते. या पार्श्वभूमीवर, मॅकियाव्हेलीने चर्च आणि राज्याच्या कार्यात स्पष्ट विभागणी करण्याचा दृष्टिकोन मांडला, जो त्या काळासाठी क्रांतिकारक ठरला.

मॅकियाव्हेलीची धर्मनिरपेक्षतेची भूमिका

१. राजकारणाचे धर्मापासून स्वातंत्र्य: मॅकियाव्हेलीच्या मते, राज्याची कारभार पद्धती आणि निर्णय प्रक्रियेत धर्माचा हस्तक्षेप असू नये. त्यांनी राज्याला स्वतंत्र आणि धर्मनिरपेक्ष ठेवले पाहिजे असे प्रतिपादन केले. यामुळे राजकीय निर्णय हे राज्याच्या हितासाठी घेतले जातील, धार्मिक मर्यादांच्या आधारे नव्हे.

२. राज्याचे हित हे सर्वोच्च: मॅकियाव्हेलीच्या मते राज्याचे रक्षण, त्याची सत्ता आणि स्थैर्य यांना सर्वोच्च महत्त्व आहे, आणि या उद्दिष्टांना साधण्यासाठी राजकारणात व्यावहारिक दृष्टिकोन आवश्यक आहे. त्यांनी स्पष्टपणे म्हटले की, जर धर्मांमुळे राज्याचे कार्य अडचणीत येत असेल, तर त्याला बाजूला ठेवणे उचित आहे.

३. धर्माचे राजकारणात असलेले स्थान: मॅकियाव्हेलीचे मत होते की धर्म हे राज्यासाठी एक साधन म्हणून वापरता येते. त्यांनी असे नमूद केले की धर्माचा उपयोग लोकांमध्ये नैतिक मूल्ये निर्माण करण्यासाठी केला जाऊ शकतो, ज्यामुळे राज्यात एकता व नैतिकता राहते. परंतु, याचा अर्थ असा नव्हे की धर्माने राजकीय निर्णयांवर प्रभाव टाकावा. धर्म हा लोकशिक्षणाचे माध्यम असू शकतो, परंतु त्याने राजकीय निर्णयांना दिशा देऊ नये.

४. राजाची व्यावहारिक भूमिका: मॅकियाव्हेलीच्या मते, राजाने धर्माचा आदर ठेवावा, परंतु धर्माच्या नावाखाली राज्याचे हित धोक्यात येऊ नये. त्याने स्पष्टपणे म्हटले की, राजकारणाचे उद्दिष्ट लोकांचे कल्याण आहे, जो धर्माच्या कक्षेबाहेर असावा. राजाने कधीही चर्चच्या दबावाखाली येऊन आपले निर्णय घेऊ नयेत.

५. धार्मिक सत्तापासून सावधगिरी: मॅकियाव्हेलीने चेतावले की धार्मिक संस्थांचे राज्यकारभारात जास्त हस्तक्षेप असणे धोकादायक ठरू शकते. मध्ययुगीन काळात चर्चची सत्ता अधिक होती, आणि त्याचे राजकारणावर व्यापक नियंत्रण होते. मॅकियाव्हेलीच्या मते, हे राज्याच्या स्वातंत्र्यास हानीकारक आहे, म्हणून राजाने अशी स्थिती निर्माण होऊ देऊ नये.

धर्मनिरपेक्षतेच्या संदर्भात मॅकियाव्हेलीच्या विचारांचे महत्त्व

मॅकियाव्हेलीच्या धर्मनिरपेक्ष दृष्टिकोनामुळे राजकीय विचारांमध्ये एक महत्त्वपूर्ण बदल घडला. त्यांनी धर्माला राजकारणापासून दूर ठेवून राजकीय विचारांचा पाया धर्मनिरपेक्ष बनवला, जो आधुनिक राज्यशास्त्रात महत्त्वपूर्ण ठरतो. त्यांच्या या विचारांनी आधुनिक युगातील धर्मनिरपेक्ष राज्यव्यवस्थेचा पाया घालण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.

मॅकियाव्हेलीच्या धर्मनिरपेक्षतेचा दृष्टिकोन आजच्या आधुनिक राजकीय प्रणालीचा एक महत्त्वपूर्ण घटक बनला आहे, जिथे राज्याचे निर्णय धर्मापासून स्वतंत्र आणि राज्याच्या हितासाठी घेतले जातात. त्यांच्या या विचारांमुळेच आधुनिक राजकीय विचारांना अधिक स्वायत्तता, व्यावहारिकता, आणि स्वतंत्रता प्राप्त झाली.

मॅकियाव्हेली - एक नीतिशून्य विचारवंत

नीतिशून्य म्हणजे काय ?

"नीतिशून्य" म्हणजे अशा प्रकारचा दृष्टिकोन किंवा आचारधर्म ज्यामध्ये नैतिकतेची किंवा सद्गुणांची कसलीही अपेक्षा नसते. नीतिशून्यतेत चांगले आणि वाईट, योग्य आणि अयोग्य यांचे विभाजन गौण ठरते आणि त्याऐवजी परिणाम साधण्यासाठी कोणत्याही साधनांचा वापर केला जाऊ शकतो.

नीतिशून्यतेची मुख्य वैशिष्ट्ये:

१. नैतिकतेला दुय्यम स्थान: नीतिशून्य दृष्टिकोनात नैतिकता किंवा सद्गुणांचे पालन करण्याची सक्ती नसते. म्हणजेच, योग्य-अयोग्य किंवा चांगले-वाईट या प्रश्नांना दुय्यम स्थान दिले जाते.

२. परिणामावर भर: नीतिशून्य विचारात निर्णयांचे परिणाम अधिक महत्त्वाचे मानले जातात. उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी कोणतेही मार्ग वापरले जाऊ शकतात, भले त्यामध्ये नैतिकतेचा विचार नसला तरी चालते.

३. व्यावहारिकता: नीतिशून्य व्यक्ती किंवा विचारवंत राजकारणात किंवा जीवनात केवळ व्यावहारिकता आणि वास्तववादावर भर देतात. त्यांनी नैतिकतेऐवजी परिस्थितीचे तर्कशुद्ध विश्लेषण आणि व्यावहारिक उपाय यांवर विश्वास ठेवला पाहिजे.

४. स्वतःच्या फायद्यावर भर: नीतिशून्य व्यक्ती त्यांच्या निर्णयांमध्ये स्वतःच्या फायद्याला अधिक प्राधान्य देतात. त्यांना नैतिकतेपेक्षा स्वार्थसिद्धी आणि यश मिळवणे अधिक महत्वाचे वाटते.

नीतिशून्यतेचे उदाहरण

मॅकियाव्हेलीचा "द प्रिन्स" हा ग्रंथ याचे उत्तम उदाहरण आहे. मॅकियाव्हेलीने स्पष्ट केले की, राजाने सत्तेत टिकण्यासाठी नैतिकतेपेक्षा व्यावहारिकतेला आणि परिणाम साधण्याला महत्त्व द्यावे. "End Justifies the Means" या तत्त्वामुळे त्याला नीतिशून्य विचारवंत म्हटले जाते, कारण त्याने नैतिकता, सद्गुण आणि आदर्शवादाच्या ऐवजी वास्तवादी दृष्टिकोनावर भर दिला.

नीतिशून्यता म्हणजे असे विचारधारणा किंवा आचारधर्म ज्यात नैतिकतेच्या मर्यादांची अपेक्षा नसून, केवळ उद्दिष्ट साध्य करणे महत्वाचे असते, जरी ते साध्य करताना नैतिकतेचे पालन नसेल तरी चालेल.

नीतिशून्यता आणि वास्तववाद (realism) यामधील फरक

अर्थात, वास्तववाद हा शब्द वास्तववादापेक्षा अधिक योग्य आहे. नीतिशून्यता आणि वास्तववाद या दोन संकल्पना एकाच विचारधारामध्ये असूनही वेगळ्या आहेत, आणि त्यांच्यात महत्वाचे फरक आहेत.

१. नीतिशून्यता (Amorality)

अर्थ: नीतिशून्यता म्हणजे नैतिकता किंवा सद्गुणांना दुय्यम मानून फक्त उद्दिष्ट साध्य करण्यावर भर देणारी विचारसरणी. नीतिशून्य दृष्टिकोनात योग्य-अयोग्य किंवा चांगले-वाईट याबद्दल विचार होत नाही, आणि उद्दिष्ट प्राप्तीसाठी कोणतीही साधने वापरता येतात.

लक्ष्य: नीतिशून्यतेचे मुख्य लक्ष्य म्हणजे, परिणाम साधण्यासाठी आवश्यक ते सर्व काही करण्याची तयारी ठेवणे, भले त्यात नैतिकतेचे उल्लंघन करावे लागले तरी चालेल. हे तत्त्व नैतिकतेच्या मर्यादांवर आधारित नसून, परिणामावर केंद्रित असते.

उदाहरण: मॅकियाव्हेलीचे "End Justifies the Means" हे विधान नीतिशून्यतेचा आदर्श उदाहरण आहे, कारण यात म्हटले आहे की, साध्य करण्यात यश मिळाले तर साधने कशीही असली तरी चालतील. नीतिशून्य विचारात राजकीय किंवा वैयक्तिक यश मिळवण्यासाठी नैतिकतेला त्याज्य मानले जाते.

२. वास्तववाद (Realism)

अर्थ: वास्तववाद म्हणजे वास्तवावर आधारित दृष्टिकोन, ज्यात आदर्शवादाचे विपरीत, जगातील सत्य परिस्थितीचा अभ्यास केला जातो. वास्तववादी विचारसरणीत राजकारणात सत्तेच्या वापर, स्वार्थ, आणि स्पर्धेचे निरीक्षण करून त्यानुसार निर्णय घेतले जातात.

लक्ष्य: वास्तववादाचे मुख्य उद्दिष्ट हे तर्कशुद्ध आणि वास्तवाच्या आधारे निर्णय घेणे आहे. यात आदर्शवादी कल्पनांवर अवलंबून न राहता, वास्तवात काय घडते त्याचा विचार करून निर्णय घेतले जातात.

उदाहरण: आंतरराष्ट्रीय संबंधांतील वास्तववादी दृष्टिकोन सत्ताधारित परस्पर संबंध, राष्ट्रीय हित, आणि संरक्षणावर भर देतो. नैतिकतेपेक्षा सत्तेचे संतुलन, सामरिक योजना, आणि राष्ट्राच्या हितांचे संरक्षण या गोष्टींना जास्त महत्त्व दिले जाते.

नीतिशून्यतेमध्ये नैतिकतेचा त्याग केला जातो आणि उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी कोणत्याही साधनांचा वापर मान्य केला जातो, तर वास्तववाद नैतिकता दुय्यम मानत असला तरी, तो फक्त वास्तव आणि तर्कशुद्धतेवर आधारित असतो. नीतिशून्यता हा पूर्णतः नैतिकतेपासून स्वतंत्र दृष्टिकोन आहे, तर वास्तववादात वास्तवाचा अभ्यास करून त्यानुसार निर्णय घेतले जातात.

राजकीय विचारवंतांचे इतर काही प्रकार

नीतिशून्य विचारवंतांसह, राजकीय आणि तात्त्विक विचारवंतांचे इतर काही प्रकार देखील आहेत. प्रत्येक प्रकारचा विचारवंत वेगवेगळ्या पद्धतीने नैतिकता, सत्य, आणि व्यावहारिकता यांचा विचार करतो. खालीलप्रमाणे त्यांचे काही प्रमुख प्रकार आहेत:

१. आदर्शवादी विचारवंत

- आदर्शवादी विचारवंत राजकीय आणि सामाजिक व्यवस्थेत नैतिकता आणि उच्च मूल्यांना सर्वोच्च मानतात. त्यांच्यामते एक आदर्श समाज हा नैतिकता आणि सत्य यावर आधारलेला असावा.
- प्लॅटो हा आदर्शवादी विचारवंत म्हणून ओळखला जातो, कारण त्याने "आदर्श राज्य" संकल्पनेवर जोर दिला. आदर्शवादी विचारवंतांच्या मते, राजकारण हे नीतिमूल्यांवर आधारित असावे.

२. वास्तववादी विचारवंत

- वास्तववादी (Realist) विचारवंत सत्ताकारणात वास्तववादी दृष्टिकोन ठेवतात आणि नैतिकतेपेक्षा वास्तवाला प्राधान्य देतात. त्यांच्या मते, राजकारणात सत्ताधारित स्पर्धा आणि स्वार्थ हे नैसर्गिक घटक आहेत.
- मॅकियाव्हेलीला वास्तववादी विचारवंत म्हणता येईल. त्याने सत्ता टिकवण्यासाठी व्यावहारिकता आणि परिणामवादी दृष्टिकोन स्वीकारला. वास्तववादी विचारवंत संघर्ष, स्वार्थ, आणि शक्तीच्या वापराला आवश्यक मानतात.

३. नैतिकवादी विचारवंत

- नैतिकवादी (Moralist) विचारवंत राजकीय आणि सामाजिक व्यवस्था नैतिक आधारांवर चालवली पाहिजे असा विचार करतात. ते राजकारणात सत्य, न्याय, आणि समतोलता यांना महत्त्व देतात.
- महात्मा गांधी हे नैतिकवादी विचारवंतांचे उदाहरण आहे. त्यांच्या मते, सत्य आणि अहिंसा हीच समाजाचे, तसेच राजकारणाचे खरे तत्त्व असायला पाहिजे. नैतिकवादी विचारवंतांसाठी नैतिकता हीच राजकारणाची मुलभूत आवश्यकता आहे.

४. उपयोगितावादी विचारवंत

- उपयोगितावादी (Utilitarian) विचारवंत असे मानतात की राजकारणातील निर्णय हे त्या निर्णयातून किती लोकांचे भले होईल यावर आधारित असले पाहिजेत. त्यांचा मुख्य उद्देश समाजात "जास्तीत जास्त लोकांचे जास्तीत जास्त कल्याण" साधणे हा असतो.
- जेरेमी बेंथम आणि जॉन स्टुअर्ट मिल हे प्रमुख उपयोगितावादी विचारवंत आहेत. त्यांच्या मते, कोणतेही कृती योग्य आहे की नाही हे त्याच्या परिणामावर ठरते.

५. तत्त्ववादी विचारवंत

- तत्त्ववादी विचारवंत (Principlist) हे एक विशिष्ट तत्त्वावर आधारलेले असतात. त्यांच्या मते, राजकारणात विशिष्ट तत्त्वांचे पालन करणे गरजेचे असते, जरी त्याचे परिणाम चांगले नसले तरी.

- इमॅन्युएल कांट हा एक प्रमुख तत्त्ववादी विचारवंत आहे, ज्याने "कर्तव्यासाठी कर्तव्य" हा दृष्टिकोन मांडला. तत्त्ववादी विचारवंतांसाठी कर्तव्य, नियम, आणि तत्वांची निष्ठा अधिक महत्वाची असते.

६. संवेदनशील विचारवंत

- संवेदनशील विचारवंत हे मानवीय भावनांना आणि सहानुभूतीला प्राधान्य देतात. त्यांच्या मते, राजकीय व्यवस्था अशी असली पाहिजे की जिथे प्रत्येक व्यक्तीच्या गरजांचा विचार केला जातो.
- जॉन रॉल्स यांच्या "A Theory of Justice" मध्ये न्यायाची संकल्पना संवेदनशील दृष्टिकोनातून मांडण्यात आली आहे. संवेदनशील विचारवंतांमध्ये समानता, व्यक्तिस्वातंत्र्य, आणि न्यायाला महत्त्व असते.

७. अराजकतावादी विचारवंत

- अराजकतावादी (Anarchist) विचारवंत हे राजकीय व्यवस्था आणि सरकारविरोधी असतात. त्यांच्या मते, सरकार ही संस्था लोकांच्या स्वातंत्र्याचा हनन करते आणि म्हणून ती आवश्यक नसते.
- पीटर क्रोपोटकिन आणि मिखाइल बकुनिन हे प्रसिद्ध अराजकतावादी विचारवंत आहेत. त्यांचा विश्वास आहे की समाजाच्या समस्या स्वेच्छेने आयोजित समुदायातून सोडवता येतात, त्यासाठी सरकारची आवश्यकता नसते.

८. मार्क्सवादी विचारवंत

- मार्क्सवादी विचारवंत राजकारणात वर्ग संघर्ष आणि आर्थिक संरचनेचा प्रभाव मोठा मानतात. त्यांच्या मते, राज्यव्यवस्था ही एका विशिष्ट वर्गाच्या हितासाठी असते, म्हणून सर्वांचे भले होण्यासाठी समाजवादी आणि वर्गविहीन राज्य स्थापन झाले पाहिजे.
- कार्ल मार्क्स आणि फ्रेडरिक एंगल्स हे मार्क्सवादी विचारवंतांचे उदाहरण आहेत, ज्यांनी एक वर्गविहीन समाजाची संकल्पना मांडली.

या सर्व विचारवंतांमध्ये मॅकियाव्हेलीचा नीतिशून्य दृष्टिकोन वेगळा ठरतो, कारण त्याने नैतिकतेऐवजी राज्याच्या स्थैर्य, शक्ती, आणि सत्ताधारित दृष्टिकोनाला महत्त्व दिले. त्याच्या या नीतिशून्यतेमुळे त्याला "राजकीय वास्तवादी" तसेच "नीतिशून्य विचारक" म्हणण्यात आले.

मॅकियाव्हेली - एक नीतिशून्य विचारवंत

मॅकियाव्हेलीला "नीतिशून्य विचारक" असे म्हटले जाते, कारण त्याच्या विचारांमध्ये नैतिकतेपेक्षा राजकीय वास्तववादाला अधिक महत्त्व दिलेले आहे. मॅकियाव्हेलीच्या मते, राजकारणात यश मिळवण्यासाठी आणि सत्ता टिकवण्यासाठी नैतिक नियमांचे पालन करण्यापेक्षा व्यावहारिक दृष्टिकोन ठेवणे आवश्यक आहे.

मॅकियाव्हेलीला नीतिशून्य म्हणण्याची कारणे

१. उद्दिष्ट साधायचे तर साधने महत्वाची नाहीत: मॅकियाव्हेलीचे प्रसिद्ध विधान, "End Justifies the Means" (उद्दिष्ट योग्य असेल तर साधने कशीही चालतात), त्याच्या नीतिशून्यतेचा मुख्य आधार आहे. हे तत्त्व स्पष्ट करते की सत्ता मिळवण्यासाठी आणि टिकवण्यासाठी जर कठोर निर्णय, कपट, आणि अन्याय करावा लागला तर ते योग्यच आहे. राज्याच्या हितासाठी नैतिकतेचा त्याग करण्यास तो तयार होता.

२. भीतीचा वापर: मॅकियाव्हेलीच्या मते, लोकांचे प्रेम जिंकण्यापेक्षा त्यांच्यामध्ये भय निर्माण करणे अधिक प्रभावी ठरते. त्याच्या दृष्टीने, भयाच्या साहाय्याने प्रजेवर नियंत्रण ठेवता येते. हा दृष्टिकोन नैतिकतेच्या आड येतो, कारण भीतीचा वापर करून सत्ता टिकवणे हे नीतिविरुद्ध मानले जाते.

३. फसवणूक आणि कपटाचा स्वीकार: मॅकियाव्हेलीने राजकारणात कपट, फसवणूक, आणि शत्रूला वळवून घेण्याचे तंत्र वापरण्याचे महत्त्व पटवून दिले. त्याच्या मते, राजा आवश्यकतेनुसार कूटनीतीत कपटी असावा, आणि हे नीतिशून्यतेचे द्योतक आहे.

४. धर्माचे साधन म्हणून उपयोग: मॅकियाव्हेलीने राजकीय फायद्यासाठी धर्माचा वापर करावा असे सुचवले, ज्यामुळे धर्म हा जनतेला नियंत्रित करण्याचे एक साधन ठरू शकतो. हा दृष्टिकोन नैतिकतेला बाजूला ठेवून लोकांच्या भावनांचा राजकीय हेतूसाठी वापर करण्याचे उदाहरण आहे.

नीतिशून्यतेचे राजकीय दृष्टिकोनातून महत्त्व

मॅकियाव्हेलीच्या मते राजकारणाचे अंतिम उद्दिष्ट राज्याचे हितसाधन आणि स्थैर्य आहे. राजकारणात नैतिक मूल्ये पाळून राजाचा उद्दिष्ट साध्य होणार नसेल, तर त्याने यशस्वी होण्यासाठी त्याग करण्याची तयारी ठेवावी. त्यामुळे, त्याच्या विचारांना नीतिशून्य मानले गेले, कारण त्यात नैतिकतेचा आधार कमी आणि वास्तववाद, सत्तेची स्थिरता, आणि राजकीय यश हे प्रमुख घटक आहेत.

मॅकियाव्हेलीचे विचार व्यावहारिक असले तरी त्यांना नैतिकदृष्ट्या संदिग्ध मानले जाते, म्हणूनच त्याला "नीतिशून्य विचारक" म्हटले जाते.

सिंह आणि कोल्हे याविषयीचे मॅकियाव्हेलीचे विचार

मॅकियाव्हेली म्हणतो "एका राजाला पशूप्रमाणे वागण्याची कला आत्मसात करावी लागते, कारण सिंह हा सापळ्यांविरुद्ध असहाय असतो आणि कोल्हा हा लांडग्यांच्या विरोधात असहाय असतो. म्हणून, सापळ्यांची ओळख पटवण्यासाठी कोल्हा व्हावे लागते, आणि लांडग्यांना घाबरवण्यासाठी सिंह व्हावे लागते."

मॅकियाव्हेलीने राजकारणातील सत्तेच्या व्यवस्थापनासाठी 'सिंह' आणि 'कोल्हा' यांचे रूपक वापरले आहे. त्याने "द प्रिन्स" या ग्रंथात सत्ताधारीला कसे वागावे याबाबत व्यावहारिक सल्ले दिले आहेत, ज्यात त्याने राजाला सिंहासारखा शक्तिशाली आणि कोल्ह्यासारखा चतुर असावे असे सुचवले आहे. हे रूपक राजकारणातील कठोरता आणि कूटनीती या गुणांचे प्रतीक म्हणून वापरण्यात आले आहे.

सिंहाचे रूपक

मॅकियाव्हेलीच्या मते, राजा सिंहासारखा शक्तिशाली आणि धैर्यवान असावा. सिंह हे सामर्थ्य आणि भय यांचे प्रतीक आहे. सिंहाच्या साहसामुळे तो त्याच्यावर होणारे कोणतेही थेट आक्रमण सहज परतवू शकतो. मॅकियाव्हेलीच्या मते, राजाला शत्रूशी सामोरे जाताना कधीही कमकुवत वाटता कामा नये, आणि त्याने आपल्या सत्तेचे रक्षण करण्यासाठी ताकद वापरली पाहिजे. सिंहासारखे गुण राजाला स्वतःच्या राज्याचे संरक्षण आणि सत्तेचे रक्षण करण्यासाठी आवश्यक असतात.

कोल्ह्याचे रूपक

मॅकियाव्हेलीने राजाला कोल्ह्यासारखे चतुर आणि धूर्त असण्याचेही महत्त्व पटवून दिले. कोल्हा हा फसवणूक, चलाखी, आणि धोके ओळखण्याच्या क्षमतेचे प्रतीक आहे. मॅकियाव्हेलीच्या मते, राजाला वेळप्रसंगी कूटनीती, धूर्तपणा, आणि फसवणूक करून आपले हितसंबंध जपता आले पाहिजेत. कोल्ह्याच्या चातुर्यामुळे तो धोके ओळखू शकतो आणि विरोधकांच्या गोटात चाललेल्या कारस्थानांना ओळखून त्यांचे निराकरण करू शकतो.

सिंह आणि कोल्ह्याचे संयोजन

मॅकियाव्हेलीच्या मते, राजाला सिंहाचे सामर्थ्य आणि कोल्ह्याचे धूर्तपण या दोन्ही गुणांचे संतुलन साधता आले पाहिजे. फक्त सिंहासारखा शक्तिशाली असणारा राजा धोके ओळखू शकत नाही, तर फक्त कोल्ह्यासारखा धूर्त असणारा राजा शक्तीशाली शत्रूचा मुकाबला करू शकत नाही. यामुळे, राजाने गरजेनुसार कधी सिंहासारखा कठोर आणि सामर्थ्यवान असावे, तर कधी कोल्ह्यासारखा चतुर आणि धूर्त बनावे.

मॅकियाव्हेलीने सत्ताधारी व्यक्तीसाठी 'सिंह' आणि 'कोल्हा' या प्रतीकांचा वापर करून राजाला शक्ती आणि कूटनीतीचा समतोल साधण्याचा सल्ला दिला आहे. राजाने सिंहाच्या सामर्थ्यामुळे भीती निर्माण करावी, तर कोल्ह्याच्या धूर्तपणामुळे विरोधकांच्या कारस्थानांपासून सावध राहावे. त्यामुळे, सिंहासारखा सामर्थ्यवान आणि कोल्ह्यासारखा चतुर असलेला राजा सत्तेत स्थिर राहू शकतो, असे मॅकियाव्हेलीचे मत आहे.

जनतेमधील सिंह कसे ओळखावेत?

१. सामर्थ्यवान आणि साहसी प्रवृत्ती: जनतेमधील सिंहसारख्या लोकांना ओळखणे म्हणजे त्यांची उघड आणि थेट वर्तणूक ओळखणे. हे लोक समाजात स्पष्ट आणि धाडसी भूमिका घेतात. ते सहसा विरोध व्यक्त करण्यास मागे हटत नाहीत आणि जे त्यांना योग्य वाटते त्यासाठी उघडपणे उभे राहतात.

२. नेतृत्वगुण असलेले: सिंह प्रवृत्तीच्या लोकांमध्ये नेतृत्व क्षमता असते. ते त्यांच्या विचारांवर ठाम असतात आणि त्यांच्याभोवती लोकांना एकत्र करण्याची क्षमता असते. मॅकियाव्हेलीच्या दृष्टीने, असे लोक संभाव्य समर्थक किंवा विरोधक असू शकतात, आणि राजाला त्यांच्याशी व्यवस्थित व्यवहार करणे आवश्यक आहे.

३. स्पष्ट आणि शक्तिशाली भूमिका घेणारे: सिंहसारखे लोक त्यांच्या विचारांत आणि कृतीत पारदर्शक असतात. ते सहसा लपून राहण्याचा प्रयत्न करत नाहीत, त्यामुळे त्यांचे उद्देश आणि विचार ओळखणे सोपे असते.

जनतेमधील कोल्हे कसे ओळखावेत?

१. गुप्त आणि चलाख प्रवृत्ती: जनतेत कोल्ह्यासारखी लोक सहसा गुप्तपणे काम करतात आणि थेट समोर येण्याऐवजी परोक्ष मार्गांचा वापर करतात. ते बहुतेक वेळा त्यांच्या फायद्याच्या गोष्टी साधण्यासाठी कूटनीती आणि धूर्तपणा वापरतात.

२. सूक्ष्म निरीक्षण आणि कारस्थान: कोल्ह्यासारखे लोक कारस्थान रचण्यामध्ये तरबेज असतात. ते इतरांच्या दुर्बलतेचा वापर करून आपले स्वार्थसिद्धी साधण्याचा प्रयत्न करतात. ते सहसा कमी बोलतात पण सावधगिरीने प्रत्येक गोष्टीचे निरीक्षण करतात.

३. स्वतःच्या हितासाठी वेगवेगळे चेहरे धारण करणारे: मॅकियाव्हेलीच्या दृष्टिकोनातून, कोल्ह्यासारखे लोक वेगवेगळ्या प्रसंगांमध्ये स्वतःचे चेहरे बदलू शकतात. असे लोक राजाला किंवा राज्याच्या धोरणांना धोका देऊ शकतात, कारण त्यांचे समर्थन किंवा विरोध कायमस्वरूपी नसतो.

मॅकियाव्हेलीचा सल्ला

मॅकियाव्हेलीच्या विचारधारेप्रमाणे, राजाला जनतेमधील सिंह आणि कोल्हे या दोन्ही प्रकारच्या लोकांना ओळखून त्यांच्याशी कसे व्यवहार करायचे हे ठरवावे लागते. सिंहासारख्या लोकांशी थेट आणि सामर्थ्याने वागण्याची आवश्यकता असते, कारण त्यांना पारदर्शकता आवडते. तर कोल्ह्यासारख्या लोकांसोबत राजाने सावधगिरी बाळगून त्यांची चलाखी ओळखून त्यांना हाताळले पाहिजे.

मॅकियाव्हेलीच्या मते, प्रभावी राजकारण करण्यासाठी राजाला जनतेमधील प्रत्येक प्रवृत्तीचा अभ्यास आणि योग्य वेळी योग्य धोरणाचा अवलंब करणे आवश्यक आहे, कारण असे केल्यास तो सत्तेत स्थिर राहू शकतो.

मॅकियाव्हेलीच्या संदर्भातील दुहेरी नैतिकता

"Double standards of morality" साठी योग्य मराठी शब्द "दुहेरी नैतिकता" आहे. या संकल्पनेचे मॅकियाव्हेलीच्या विचारसरणीत एक महत्त्वपूर्ण स्थान आहे.

मॅकियाव्हेलीच्या राजकीय विचारसरणीत दुहेरी नैतिकतेचा उपयोग राजाच्या कार्यप्रणालीत स्पष्टपणे दिसून येतो. त्याच्या मते, राजाने लोकांसमोर आणि आंतरिक राजकारणात वेगवेगळ्या नैतिकतेचा अवलंब केला पाहिजे. म्हणजेच, जनतेच्या नजरेत राजा सद्गुणी आणि आदर्श असावा, परंतु सत्तेच्या रक्षणासाठी आणि राज्याच्या हितासाठी आवश्यक असेल, तर त्याने नैतिकतेच्या बाहेर जाऊन कठोर निर्णय घ्यायला तयार असावे.

मॅकियाव्हेलीच्या मते:

1. लोकांसमोरचा सद्गुणी चेहरा: राजाने जनतेसमोर स्वतःला नीतिमान, दयाळू आणि न्यायप्रिय दाखवावे, जेणेकरून जनतेचा विश्वास वाढेल आणि त्यांना राजा योग्य आणि आदर्श वाटेल.
2. अंतर्गत राजकारणात व्यावहारिकता: राज्य टिकवण्यासाठी आणि सत्तेचे रक्षण करण्यासाठी राजा गरज पडल्यास कठोर किंवा धूर्त निर्णय घेतो, भले त्यासाठी नैतिकतेचा त्याग करावा लागला तरी. म्हणजेच, राजाने आवश्यकतेनुसार कपट, फसवणूक आणि सत्तेच्या खेळाचे कौशल्य वापरले पाहिजे.

मॅकियाव्हेलीच्या दृष्टिकोनातून दुहेरी नैतिकतेचे कारण

मॅकियाव्हेलीच्या मते, राजकारण हे नैतिकतेवर आधारित नसून, ते व्यावहारिकतेवर आधारित असले पाहिजे. त्याच्यानुसार, नैतिकतेचे पालन प्रत्येक वेळी करणे राजकारणात अशक्य आहे कारण सत्तेचे संरक्षण करणे आणि विरोधकांना नियंत्रित करणे हे अधिक महत्त्वाचे आहे. अशा परिस्थितीत दुहेरी नैतिकता राखणे आवश्यक ठरते, कारण ती राजाला सत्तेत स्थिर राहण्यासाठी मदत करते.

मॅकियाव्हेलीने दुहेरी नैतिकतेच्या संकल्पनेला एक साधन म्हणून पाहिले आहे ज्यामुळे राजा जनतेमध्ये आदर्श प्रतिमा तयार करून सत्तेचे संरक्षण करू शकतो. "दुहेरी नैतिकता" ही संकल्पना मॅकियाव्हेलीच्या राजकीय वास्तववादाचे आणि व्यावहारिक दृष्टिकोनाचे एक महत्त्वपूर्ण अंग आहे.

मॅकियाव्हेलीला पहिला आधुनिक राजकीय विचारवंत का म्हटले जाते?

मॅकियाव्हेलीला "पहिला आधुनिक राजकीय विचारवंत" म्हणून ओळखले जाते कारण त्याने मध्ययुगीन राजकीय तत्त्वज्ञानापासून वेगळ्या पद्धतीने विचार मांडले आणि आधुनिक राजकीय विचारसरणीचा पाया रचला. त्याच्या विचारांमध्ये व्यावहारिकता, वास्तववाद, आणि धर्मनिरपेक्षता यांचा समावेश होता, ज्यामुळे तो पारंपरिक राजकीय तत्त्वज्ञानाच्या मर्यादांपासून दूर गेला.

मॅकियाव्हेलीला आधुनिक राजकीय विचारवंत मानण्याची कारणे

१. व्यावहारिक दृष्टिकोन

मॅकियाव्हेलीने राजकारणात आदर्शवादाऐवजी व्यावहारिकता आणि वास्तववादाला महत्त्व दिले. त्याच्या मते, राजाने आदर्शवादी कल्पनांमध्ये अडकण्याऐवजी राजकारणातील व्यावहारिक परिस्थिती ओळखून त्यानुसार निर्णय घेतले पाहिजेत. यामुळे मॅकियाव्हेलीचे विचार प्राचीन तत्त्वज्ञापेक्षा अधिक आधुनिक आणि वास्तववादी वाटतात.

२. नैतिकतेचा त्याग आणि नीतिशून्यता

मॅकियाव्हेलीने "End Justifies the Means" या तत्वाचे समर्थन केले, ज्यामुळे तो आधुनिक विचारसरणीच्या जवळ आला. राजाने सत्ता टिकवण्यासाठी आवश्यक ते सर्व काही केले पाहिजे, भले त्यासाठी नैतिकतेचा त्याग करावा लागला तरी, हा त्याचा विचार मध्ययुगीन नैतिकतेच्या संकल्पनेच्या विरुद्ध होता. त्यामुळे त्याच्या विचारांमध्ये आधुनिक राजकारणात आवश्यक असलेल्या नीतिशून्यतेचा समावेश होता.

३. धर्मनिरपेक्ष राजकारणाची मांडणी

मॅकियाव्हेलीच्या मते, धर्माचा राजकारणात हस्तक्षेप होऊ नये आणि राज्याचे निर्णय धर्मापेक्षा व्यावहारिक आणि राजकीय गरजांवर आधारित असावे. यामुळे त्याने धर्म आणि राजकारण यांच्यातील विभाजनाचा पाया रचला, जो आधुनिक काळातील धर्मनिरपेक्षतेचा एक महत्त्वपूर्ण आधार आहे.

४. सत्तेचे केंद्र आणि सत्तेचे संतुलन

मॅकियाव्हेलीने सत्तेचा वापर कसा करावा, सत्ताधारीने कोणत्या कूटनीतीचा अवलंब करावा, आणि सत्ता टिकवण्यासाठी कोणत्या रणनीती वापराव्यात, याचे विवेचन केले. सत्तेचे केंद्र मजबूत असावे, त्याने प्रजेवर नियंत्रण ठेवावे, आणि परिस्थितीनुसार कठोर निर्णय घ्यावे, असा त्याचा विचार होता. हे आधुनिक राष्ट्राच्या सत्ताकेंद्री व्यवस्थेच्या संकल्पनेला पूरक आहे.

५. मानवतावादी आणि वास्तवादी दृष्टिकोन

मॅकियाव्हेलीने मानवी स्वभावाच्या दुहेरीताविषयी आणि स्वार्थ, अहंकार, वर्चस्वाच्या स्पर्धेवरील विचारांवर भर दिला. त्याच्या मते, राजकीय निर्णय हे मानवी स्वभाव आणि मानवी प्रेरणांवर आधारित असावेत. त्याने राजकारणातील आदर्शवाद आणि नैतिकतेला बाजूला ठेवून वास्तवादी दृष्टिकोन स्वीकारला, जो आधुनिक राजकीय विचारांत महत्त्वपूर्ण मानला जातो.

६. स्वतंत्र आणि नवविचारधारा

मॅकियाव्हेलीने प्राचीन तत्त्वज्ञानप्रमाणे राजकारणाचे समर्थन न करता नवीन दृष्टिकोन मांडला. त्याच्या विचारांमध्ये पारंपरिक आदर्शवादाऐवजी एक स्वतंत्र, स्वायत्त राजकारणाचा दृष्टिकोन होता, जो मध्ययुगीन विचारधारांपासून वेगळा आणि आधुनिक होता.

मॅकियाव्हेलीने आधुनिक राजकीय विचारांना आकार देण्यासाठी एक नविन, व्यावहारिक, आणि धर्मनिरपेक्ष दृष्टिकोन विकसित केला. त्याचे विचार प्राचीन तत्त्वज्ञानाच्या चौकटीत बसत नाहीत, तर आधुनिक राजकीय व्यवस्थेचा पाया घालतात. म्हणूनच, त्याला "पहिला आधुनिक राजकीय विचारवंत" म्हटले जाते.

“द प्रिन्स” हे पुस्तक लिहिण्यामागील मूळ प्रेरणा

द प्रिन्स लिहिण्यामागील मॅकियाव्हेलीचा उद्देश आणि त्याची कथा रोमांचक आहे, कारण त्याने हे पुस्तक फ्लॉरेन्सच्या मेडेसी राजघराण्याला प्रभावित करण्यासाठी लिहिले होते. या पुस्तकाच्या निर्मितीमागील काही महत्वाच्या घटना आणि पार्श्वभूमी खालीलप्रमाणे आहेत:

पार्श्वभूमी: मॅकियाव्हेलीची सत्तेतून हकालपट्टी

मॅकियाव्हेली हे फ्लॉरेन्समधील राजकीय आणि राजनयिक व्यक्तिमत्त्व होते. त्यांनी इटलीतील विविध राज्यांमध्ये राजकीय भूमिका बजावली होती. परंतु, १५१२ मध्ये मेडेसी राजघराण्याने फ्लॉरेन्सवर ताबा मिळवला, ज्यामुळे मॅकियाव्हेलीला त्याच्या पदावरून हटवले गेले आणि त्यांना तुरुंगवासाची शिक्षा झाली. मेडेसी घराण्याच्या आगमनाने मॅकियाव्हेलीचा राजकीय कारकिर्दीवर कठोर परिणाम झाला.

तुरुंगवास आणि अर्पण

मॅकियाव्हेली तुरुंगातून मुक्त झाले तरी त्यांना राजकारणातून हद्दपार करण्यात आले होते. या कठीण काळात त्यांनी मेडेसी घराण्याचे मन जिंकण्याचा विचार केला, ज्यामुळे त्यांना पुन्हा राजकारणात स्थान मिळेल. त्यासाठी मॅकियाव्हेलीने द प्रिन्स हा ग्रंथ लिहिला आणि तो मेडेसी राजघराण्यातील लोरेझो डी मेडेसी यांना अर्पण केला.

द प्रिन्स चा उद्देश आणि मॅकियाव्हेलीचा हेतू

द प्रिन्स लिहून मॅकियाव्हेलीने एक प्रकारे मेडेसी घराण्याला प्रभावित करण्याचा प्रयत्न केला. या ग्रंथात त्याने सत्तेचा कसा वापर करावा, सत्तेत टिकण्यासाठी कोणते मार्ग वापरावेत, राजकारणात व्यावहारिकता आणि यथार्थवाद कसा आवश्यक आहे, हे मार्गदर्शन दिले. त्याचे हे लेखन म्हणजेच मेडेसींना एक अप्रत्यक्ष विनंती होती की त्यांनी मॅकियाव्हेलीला पुन्हा राजकारणात आणावे.

मॅकियाव्हेलीने द प्रिन्स मध्ये ज्या सल्ल्यांचे विवेचन केले आहे, ते मेडेसींना त्याच्या राजकीय दृष्टिकोनाबद्दल पटवून देण्याचे साधन होते. त्याने राजकारणात परिणाम साध्य करण्यासाठी नैतिकतेला बाजूला ठेवण्याचा सल्ला दिला आणि राज्याच्या स्थैर्यासाठी कठोर धोरणे वापरण्याचा आग्रह केला.

मॅकियाव्हेलीला अपेक्षित यश मिळाले का?

दुर्दैवाने, द प्रिन्स मेडेसींना प्रभावित करण्यात अयशस्वी ठरले. लोरेझो डी मेडेसीने या ग्रंथावर फारसा प्रतिसाद दिला नाही, आणि मॅकियाव्हेलीला पुन्हा राजकीय पद मिळाले नाही. तरीही, द प्रिन्स हे मॅकियाव्हेलीचे महत्वाचे योगदान ठरले, कारण या ग्रंथाने राजकीय विचारसरणीत आधुनिक दृष्टिकोन आणला.

मॅकियाव्हेलीने द प्रिन्स हे मेडेसी राजघराण्याला पुन्हा आपल्या राजकीय कारकिर्दीत प्रवेश मिळावा म्हणून लिहिलेले होते. या पुस्तकात त्याने राजकारणाचे नवे तत्त्वज्ञान मांडले, जे तात्कालिक मेडेसी राजघराण्यासाठी मार्गदर्शक ठरावे अशी त्याची अपेक्षा होती.

उदारमतवाद

उदारमतवाद (Liberalism): संकल्पना, विकास आणि आजची स्थिती

उदारमतवाद म्हणजे स्वातंत्र्य, व्यक्तिस्वातंत्र्य, समानता, आणि विवेकवाद यांवर आधारित एक राजकीय आणि सामाजिक विचारसरणी आहे. या तत्त्वज्ञानाचा मुख्य उद्देश व्यक्तीला त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण देणे आणि त्यांच्या जीवनावर सरकारी हस्तक्षेप कमी करणे हा आहे.

उदारमतवादाची संकल्पना

उदारमतवादाच्या मुळाशी "स्वातंत्र्य" ही संकल्पना आहे.

- राजकीय स्वातंत्र्य: व्यक्तीला स्वतःचे अधिकार व अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य असावे.
- आर्थिक स्वातंत्र्य: व्यक्तीने आपल्या संपत्तीचे स्वामित्व ठेवावे आणि मुक्त बाजारपेठेत व्यवहार करावा.
- सामाजिक स्वातंत्र्य: व्यक्तीने आपल्या जीवनशैलीचा, धर्माचा, आणि विचारांचा स्वायत्तपणे निर्णय घ्यावा.

उदारमतवादाचा विकास

उदारमतवादाचा विकास विविध टप्प्यांमधून झाला आहे.

१. सुरुवातीचा काळ: १७व्या-१८व्या शतकातील उदारमतवाद

उदारमतवादाचा उगम युरोपातील पुनर्जागरण काळ आणि विवेकवादाच्या चळवळीपासून झाला. काही महत्त्वाचे टप्पे:

- थॉमस हॉब्स: त्यांनी *Leviathan* या ग्रंथात सामाजिक कराराचा सिद्धांत मांडला. व्यक्ती स्वातंत्र्याचे रक्षण करण्यासाठी सरकारची स्थापना झाली पाहिजे, असे त्यांनी सांगितले.
- जॉन लॉक: आधुनिक उदारमतवादाचे जनक मानले जातात. त्यांनी व्यक्तीच्या नैसर्गिक हक्कांचे (Natural Rights) समर्थन केले, ज्यामध्ये जीवन, स्वातंत्र्य, आणि संपत्तीचे अधिकार यांचा समावेश होता.

२. १९व्या शतकातील उदारमतवाद: क्लासिकल लिबरलिझम

- आर्थिक स्वातंत्र्याचा भर: १९व्या शतकात उदारमतवादाचा भर आर्थिक स्वातंत्र्यावर होता. अँड्रयु स्मिथने *Wealth of Nations* मध्ये मुक्त बाजारपेठेचा विचार मांडला. यामध्ये सरकारने हस्तक्षेप न करता बाजारपेठेला स्वतःच्या नियमानुसार चालू दिले पाहिजे, असे मांडले गेले.
- लोकशाहीचा विकास: या काळात उदारमतवाद लोकशाही व्यवस्थेशी जोडला गेला. व्यक्तिस्वातंत्र्याचा प्रचार करताना प्रतिनिधी सरकारची संकल्पना पुढे आली.

३. २०व्या शतकातील उदारमतवाद: समाजिक उदारमतवाद (Social Liberalism)

१९व्या शतकाच्या शेवटी आणि २०व्या शतकात उदारमतवादाचा एक नवीन प्रकार उदयास आला, ज्याला सामाजिक उदारमतवाद म्हणतात.

- कल्याणकारी राज्याची कल्पना: व्यक्तीला सामाजिक सुरक्षा देण्यासाठी सरकारने सक्रिय भूमिका बजावावी. उदाहरणार्थ, रोजगार, शिक्षण, आणि आरोग्य यांसारख्या मूलभूत गरजांची पूर्तता करण्यासाठी सरकारची मदत आवश्यक ठरली.
- महत्वाचे विचारवंत: जॉन स्टुअर्ट मिल यांनी व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि सार्वत्रिक मताधिकाराचा पुरस्कार केला, तर जॉन मेनार्ड केन्स यांनी सरकारच्या आर्थिक हस्तक्षेपाचे समर्थन केले.

४. आधुनिक उदारमतवाद (Contemporary Liberalism):

आजच्या काळातील उदारमतवाद व्यक्तीच्या हक्कांचे रक्षण, मानवाधिकार, लिंगसमानता, आणि पर्यावरणीय शाश्वतता यांवर भर देतो.

- मानवाधिकार: आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मानवाधिकार संरक्षणासाठी उदारमतवादी चळवळी होत आहेत.
- वैश्वीकरण: जागतिक व्यापार आणि जागतिक संस्थांमध्ये उदारमतवादाचे महत्त्व वाढले आहे.

उदारमतवादाची वैशिष्ट्ये

१. स्वातंत्र्य: व्यक्तीचे वैयक्तिक आणि आर्थिक स्वातंत्र्य राखले पाहिजे. २. समानता: सर्व व्यक्तींना समान संधी आणि अधिकार मिळाले पाहिजेत. ३. लोकशाही: लोकांच्या प्रतिनिधींच्या माध्यमातून सरकार चालवले जावे. ४. कायद्याचे राज्य: प्रत्येकजण कायद्याच्या अधीन असावा. ५. धर्मनिरपेक्षता: राज्य आणि धर्म यामध्ये स्पष्ट विभाजन असावे.

आजची स्थिती

उदारमतवाद आजच्या जागतिक राजकारणाचा एक महत्वाचा घटक आहे. परंतु, त्याला काही आव्हानेही आहेत.

१. सकारात्मक बाजू:

- मानवाधिकार संरक्षण: जागतिक स्तरावर मानवाधिकार आणि लोकशाही मूल्यांना प्रोत्साहन देण्यात उदारमतवाद पुढे आहे.
- प्रगत देशांमधील प्रभाव: युरोप, अमेरिका, आणि इतर प्रगत देशांत उदारमतवादी तत्वांवर आधारित लोकशाही कार्यरत आहे.
- आंतरराष्ट्रीय सहकार्य: जागतिक संस्थांमध्ये (जसे की संयुक्त राष्ट्रसंघ, जागतिक बँक) उदारमतवादी तत्वांचा मोठा प्रभाव आहे.

२. आव्हाने:

- वाढता लोकशाही अधिनायकवाद: काही देशांमध्ये लोकशाही मूल्यांना धोका निर्माण होतो आहे, जसे की व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि मानवाधिकारांचे उल्लंघन.
- आर्थिक विषमता: जागतिकीकरणामुळे आर्थिक स्वातंत्र्य मिळाले असले तरी श्रीमंत-गरीब यातील दरी वाढली आहे.
- पर्यावरणीय आव्हाने: औद्योगिकीकरण आणि बाजारपेठेच्या वाढीमुळे पर्यावरणीय शाश्वतता धोक्यात आली आहे.

उदारमतवादाने आधुनिक जगाला स्वातंत्र्य, समानता, आणि व्यक्तिस्वातंत्र्य यांचे तत्त्वज्ञान दिले. त्याचा विकास पुनर्जागरण काळापासून होत आज आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचा केंद्रबिंदू बनला आहे. तथापि, लोकशाही अधिनायकवाद, जागतिकीकरणाचे दुष्परिणाम, आणि पर्यावरणीय आव्हाने यामुळे उदारमतवादाला नव्या स्वरूपात पुन्हा सिद्ध करावे लागेल. तरीही, व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर आधारित विचारधारा म्हणून उदारमतवादाचा प्रभाव भविष्यातही टिकून राहील.

नव-अभिजात उदारमतवाद: संकल्पना आणि स्पष्टिकरण

नव-अभिजात उदारमतवाद म्हणजे व्यक्तिस्वातंत्र्य, खाजगी संपत्तीचे संरक्षण, आणि बाजारपेठेच्या स्वातंत्र्याला केंद्रस्थानी ठेवणारी उदारमतवादी विचारसरणी. पारंपरिक उदारमतवादाच्या (Classical Liberalism) तत्वांवर आधारित असलेल्या या विचारसरणीचा भर सरकारी हस्तक्षेप मर्यादित ठेवणे आणि व्यक्तीला अधिकाधिक स्वायत्तता प्रदान करणे यावर आहे.

नव-अभिजात उदारमतवादाची संकल्पना:

१. व्यक्तिस्वातंत्र्याचा उच्च पुरस्कार:

- नव-अभिजात उदारमतवाद व्यक्तीच्या स्वातंत्र्याला सर्वोच्च मानतो.
- व्यक्तीला त्यांच्या जीवनाचा, संपत्तीचा, आणि निर्णयांचा संपूर्ण अधिकार असावा, आणि सरकारने या स्वातंत्र्यावर हस्तक्षेप कमी केला पाहिजे.

२. मुक्त बाजारपेठेवर विश्वास:

- नव-अभिजात उदारमतवाद मानतो की, मुक्त बाजारपेठ हीच सामाजिक आणि आर्थिक प्रगतीसाठी सर्वोत्तम साधन आहे.
- सरकारने बाजारपेठेच्या कामकाजात कमीत कमी हस्तक्षेप करावा, आणि बाजारपेठ स्वतःच्या नैसर्गिक मागणी-पुरवठ्याच्या नियमांवर चालू दिली पाहिजे.

३. मर्यादित सरकार (Limited Government):

- नव-अभिजात उदारमतवाद सरकारला फक्त कायदा व सुव्यवस्था राखण्यापुरते मर्यादित ठेवतो.
- कल्याणकारी राज्याच्या कल्पनेला (जसे की सामाजिक सुरक्षा, आरोग्यसेवा) नव-अभिजात विचारधारेत फारसे स्थान नाही.

४. खाजगी संपत्तीचे संरक्षण:

- व्यक्तीच्या खाजगी संपत्तीचे संरक्षण हे नव-अभिजात उदारमतवादाचे महत्वाचे तत्त्व आहे.
- खाजगी संपत्तीच्या हक्कांना व्यक्तिस्वातंत्र्याचा आधारस्तंभ मानले जाते.

५. सरकारी हस्तक्षेपाचा विरोध:

- नव-अभिजात उदारमतवाद कल्याणकारी योजनांसाठी कर वाढवणे किंवा बाजारपेठेचे नियमन करणे याला विरोध करतो, कारण यामुळे व्यक्तीचे स्वातंत्र्य कमी होते.
-

विकास आणि प्रभाव:

१. पारंपरिक उदारमतवादाचे पुनरुज्जीवन:

- नव-अभिजात उदारमतवादाचा विकास १९व्या शतकाच्या शेवटी आणि २०व्या शतकाच्या सुरुवातीला झाला.
- पारंपरिक उदारमतवादाच्या तत्वांना बळकटी देण्यासाठी आणि कल्याणकारी राज्याच्या संकल्पनेचा विरोध करण्यासाठी ही विचारधारा पुढे आली.

२. १९७०-८० चा काळ:

- नव-अभिजात उदारमतवादाचा पुनरुत्थान अमेरिकेत रॉनल्ड रीगन यांच्या आणि ब्रिटनमध्ये मार्गरेट थॅचर यांच्या धोरणांमध्ये दिसून आला.
- त्यांनी मुक्त बाजारपेठा, खाजगीकरण, आणि करकपात याला प्रोत्साहन दिले.

३. आधुनिक जागतिक अर्थव्यवस्था:

- नव-अभिजात उदारमतवादाने जागतिक अर्थव्यवस्थेला प्रोत्साहन दिले, विशेषतः जागतिकीकरण आणि मुक्त व्यापाराच्या धोरणांत.
- जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (IMF), आणि जागतिक व्यापार संघटना (WTO) यांसारख्या संस्थांवर या विचारांचा मोठा प्रभाव आहे.

नव-अभिजात उदारमतवादाची वैशिष्ट्ये:

घटक	पारंपरिक उदारमतवाद	नव-अभिजात उदारमतवाद
सरकारी भूमिका	मर्यादित हस्तक्षेप	अत्यंत मर्यादित हस्तक्षेप
सामाजिक कल्याण	मर्यादित भूमिका	कल्याणकारी योजनांचा विरोध
बाजारपेठेचे स्वातंत्र्य	हो	अधिक स्पष्टपणे समर्थित
कर प्रणाली	कमी कर	अत्यंत कमी कर

नव-अभिजात उदारमतवादावरील टीका:

1. आर्थिक विषमता:
 - मुक्त बाजारपेठेच्या धोरणांमुळे गरीब आणि श्रीमंत यांच्यातील आर्थिक दरी वाढते.
2. सामाजिक कल्याणाचा अभाव:
 - कल्याणकारी योजनांचा विरोध केल्यामुळे दुर्बल वर्गांना हानी पोहोचते.
3. सार्वजनिक सेवांचा अभाव:
 - शिक्षण, आरोग्य, आणि सामाजिक सुरक्षा यासारख्या मूलभूत सेवांमध्ये सरकारची भूमिका कमी असल्यामुळे सामान्य लोकांना त्रास होतो.
4. पर्यावरणीय आव्हाने:
 - मुक्त बाजारपेठेच्या धोरणांमुळे नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा जास्त वापर होतो, ज्यामुळे पर्यावरणीय शाश्वतता धोक्यात येते.

उदाहरण:

- मार्गरेट थॅचर आणि रॉनल्ड रीगन यांचे धोरणे:
 - त्यांनी खाजगीकरण, करकपात, आणि सरकारी हस्तक्षेप कमी करण्याच्या धोरणांचा अवलंब केला.
- जागतिकीकरण:
 - नव-अभिजात उदारमतवादाने जागतिक व्यापार आणि मुक्त अर्थव्यवस्थेचा प्रचार केला.

नव-अभिजात उदारमतवादाचा सारांश:

नव-अभिजात उदारमतवाद हा व्यक्तिस्वातंत्र्य, खाजगी संपत्तीचे संरक्षण, आणि बाजारपेठेच्या स्वातंत्र्यावर भर देतो. यामध्ये सरकारची भूमिका अत्यंत मर्यादित आहे, आणि व्यक्ती स्वतःच्या जीवनाचा निर्णय स्वायत्तपणे घेऊ शकते, हे याचे मुख्य वैशिष्ट्य आहे.

तथापि, या विचारसरणीवर आर्थिक विषमता आणि सामाजिक कल्याणाच्या अभावामुळे टीका केली जाते. तरीही, आजच्या जागतिक अर्थव्यवस्थेतील मुक्त व्यापार आणि खाजगीकरण यामध्ये नव-अभिजात उदारमतवादाचा प्रभाव स्पष्टपणे दिसतो.

उदारमतवादाप्रती जॉन लॉक यांचे योगदान

उदारमतवादाच्या (Liberalism) विकासात जॉन लॉक (John Locke) यांचे योगदान अत्यंत महत्वाचे आहे. त्यांनी आधुनिक उदारमतवादाचा पाया रचला आणि स्वातंत्र्य, समानता, आणि व्यक्तिगत हक्क यांसारख्या तत्वांना स्पष्ट आणि वैचारिक आधार दिला. त्यांच्या योगदानाचे प्रमुख पैलू पुढीलप्रमाणे आहेत:

1. नैसर्गिक हक्कांचा सिद्धांत

- जॉन लॉक यांनी नैसर्गिक हक्क (Natural Rights) संकल्पना मांडली. त्यांच्या मते, प्रत्येक व्यक्तीला जन्मतःच जीवन, स्वातंत्र्य आणि संपत्ती (Life, Liberty, and Property) हक्क मिळाले आहेत. हे हक्क देवप्रदत्त असून कोणत्याही राज्यकर्त्याला ते हिरावून घेता येत नाहीत.
- या विचारांनी आधुनिक राज्यघटनांमध्ये व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि मानवी हक्कांचे तत्त्व समाविष्ट करण्यास प्रेरणा दिली.

2. सामाजिक करार सिद्धांत (Social Contract Theory)

- लॉक यांनी मांडले की राज्य हे सामाजिक कराराचा परिणाम आहे. लोकांनी त्यांच्या नैसर्गिक हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी एका सत्तेला अधिकार बहाल केला.
- या विचारातूनच लोकशाहीची आणि लोकांच्या सहमतीने चालणाऱ्या राज्यव्यवस्थेची (Government by Consent) कल्पना पुढे आली.

3. सर्वोच्च सत्ता लोकांमध्ये निहित असते

- लॉक यांच्या मते, शासनकर्त्याचे अधिकार मर्यादित असतात, कारण सर्वोच्च सत्ता लोकांमध्ये निहित असते. जर सरकार लोकांच्या अधिकारांचे उल्लंघन करते, तर लोकांना त्या सरकारला उलथवून टाकण्याचा हक्क आहे.

4. संपत्तीचे महत्त्व

- लॉक यांनी संपत्तीला व्यक्तिगत स्वातंत्र्याचा मूलभूत घटक मानले. त्यांच्या मते, व्यक्तीच्या श्रमाने मिळवलेली संपत्ती त्याची वैयक्तिक मालकी असते, आणि राज्याने त्यावर अतिक्रमण करू नये.

5. धार्मिक सहिष्णुता

- लॉक हे धार्मिक सहिष्णुतेचे समर्थक होते. त्यांनी असे मत मांडले की कोणत्याही व्यक्तीला त्यांच्या धर्माचा स्वातंत्र्याने स्वीकार करण्याचा हक्क असला पाहिजे. धर्म आणि राज्य वेगळे ठेवणे (Separation of Church and State) हा विचार लॉक यांच्या लेखनातून प्रभावीपणे समोर आला.

6. लॉक यांचे मुख्य ग्रंथ

- **"Two Treatises of Government"**: या ग्रंथात त्यांनी सामाजिक करार आणि नैसर्गिक हक्कांचे तत्त्व मांडले.
- **"An Essay Concerning Human Understanding"**: यामध्ये त्यांनी मानवी विचारप्रक्रिया आणि ज्ञानावर चर्चा केली, ज्याचा उदारमतवादी विचारसरणीवर खोलवर परिणाम झाला.

7. लोकशाहीच्या विकासाला प्रोत्साहन

- लॉक यांच्या विचारांनी राजेशाही विरुद्ध लोकशाहीला पाठबळ दिले. त्यांच्या तत्त्वज्ञानावर आधारित विचारांनी अमेरिकेच्या स्वातंत्र्याच्या घोषणापत्राला (Declaration of Independence) आणि फ्रेंच राज्यक्रांतीला प्रेरणा दिली.

जॉन लॉक यांनी उदारमतवादाला वैचारिक पाया प्रदान केला. त्यांनी मांडलेले नैसर्गिक हक्क, सामाजिक करार, आणि व्यक्तिस्वातंत्र्य यांसारखे तत्त्व आजही राजकीय विज्ञान आणि राज्यशास्त्रातील महत्वाचे संदर्भबिंदू मानले जातात. त्यांचे विचार आधुनिक लोकशाही, मानवाधिकार आणि राज्यव्यवस्थेच्या मूलभूत चौकटीसाठी दिशादर्शक ठरले आहेत.

जॉन लॉक यांची मर्यादित शासन ही संकल्पना स्पष्ट करा

जॉन लॉक यांची मर्यादित शासनाची (**Limited Government**) संकल्पना उदारमतवादाच्या (Liberalism) मूळ गाभ्यातील तत्त्व आहे. त्यांच्या मते, सरकारचा मुख्य उद्देश म्हणजे नैसर्गिक हक्कांचे संरक्षण करणे आणि यासाठी शासनाला मर्यादा असणे अत्यावश्यक आहे. ही संकल्पना पुढील प्रमुख मुद्द्यांद्वारे स्पष्ट होते:

1. शासनाचा मूळ उद्देश

- लॉक यांच्या मते, लोकांनी नैसर्गिक स्थिती (State of Nature) सोडून सरकार स्थापन करण्यामागील उद्देश म्हणजे जीवन, स्वातंत्र्य, आणि संपत्ती (Life, Liberty, and Property) या नैसर्गिक हक्कांचे संरक्षण करणे.
- सरकारचे कार्य हे लोकांच्या भल्यासाठी मर्यादित असावे; त्याला लोकांच्या व्यक्तिगत स्वातंत्र्यावर कोणताही अन्याय्य हस्तक्षेप करता कामा नये.

2. सामाजिक कराराचा आधार

- सामाजिक करार सिद्धांत (Social Contract Theory) अनुसार, लोकांनी स्वेच्छेने आपले काही अधिकार सरकारला दिले आहेत, परंतु हे अधिकार केवळ नैसर्गिक हक्कांचे संरक्षण करण्यापुरतेच आहेत.
- सरकारने लोकांवर सत्ता गाजवण्यासाठी हा सामाजिक करार मोडू नये. जर सरकारने कराराचा भंग केला, तर लोकांना ते बदलण्याचा अधिकार आहे.

3. शासनाचे मर्यादित स्वरूप

- लॉक यांच्या मते, शासनकर्त्याची सत्ता मर्यादित आणि परिभाषित असावी. ती नैसर्गिक कायद्याच्या (Natural Law) अधीन असावी आणि लोकांच्या भल्यासाठी वापरली जावी.
- सरकारने न्यायव्यवस्था, कायदा अंमलबजावणी, आणि बाह्य संरक्षण यांसारख्या मूलभूत जबाबदाऱ्यांवर लक्ष केंद्रित करावे.

4. विधिमंडळाच्या अधिकारावर निर्बंध

- लॉक यांनी सरकारचे मुख्य तीन घटक (त्रिभागीय शासन):
 - विधिमंडळ (Legislature)
 - कार्यकारी मंडळ (Executive)
 - न्यायपालिका (Judiciary) यांच्यावर भर दिला.
- यामध्ये विधिमंडळाला देखील नैसर्गिक कायद्याचे उल्लंघन करता येणार नाही. कोणत्याही एका घटकाला संपूर्ण सत्ता मिळू नये, यावर त्यांनी विशेष जोर दिला.

5. न्याय्य सत्ता आणि स्वेच्छाचारी सत्ता

- लॉक यांच्या दृष्टीने, न्याय्य सत्ता (Legitimate Authority) ही लोकांच्या सहमतीने चालते आणि केवळ त्यांच्याच हक्कांचे संरक्षण करते.
 - स्वेच्छाचारी सत्ता (Arbitrary Authority) ही लोकांच्या हक्कांचे उल्लंघन करते, आणि अशा सत्तेला कोणताही वैध आधार नाही.
-

6. लोकांचा सरकारवर नियंत्रणाचा अधिकार

- जॉन लॉक यांच्या मर्यादित शासनाच्या विचारानुसार, जर सरकारने लोकांच्या हक्कांचे उल्लंघन केले, तर लोकांना त्याविरुद्ध बंड करण्याचा आणि शासन बदलण्याचा अधिकार आहे.
 - उदाहरणार्थ, जर सरकार स्वेच्छाचारी बनले किंवा लोकांच्या हक्कांवर अन्याय्य बंधने घातली, तर लोक त्याला वैध मानू शकत नाहीत.
-

7. धार्मिक स्वातंत्र्य आणि मर्यादित शासन

- लॉक यांनी धार्मिक स्वातंत्र्याला मर्यादित शासनाचा भाग मानले. त्यांनी स्पष्ट केले की सरकारने व्यक्तीच्या धार्मिक विश्वासांमध्ये हस्तक्षेप करू नये.
-

8. व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि बाजारस्वातंत्र्य

- लॉक यांनी वैयक्तिक मालकी हक्क आणि संपत्तीवर भर दिला, कारण संपत्तीचे संरक्षण हे मर्यादित शासनाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे.
 - त्यांनी अशा शासनाचे समर्थन केले जे व्यक्तीला श्रम करून संपत्ती मिळवण्याचे स्वातंत्र्य देते.
-

निष्कर्ष:

जॉन लॉक यांची मर्यादित शासनाची संकल्पना आधुनिक लोकशाही व्यवस्थेचा पाया आहे. त्यांनी राज्यकर्त्यांच्या अधिकारांवर लोकांच्या सहमती, नैसर्गिक कायदा, आणि नैसर्गिक हक्कांचे संरक्षण या तत्वांच्या आधारे मर्यादा घातल्या. ही संकल्पना लोकशाही, मानवी हक्क, आणि संवैधानिक शासन यांसारख्या मूलभूत विचारांना प्रेरणा देते. त्यांच्या मतानुसार, सरकार लोकांकरिता असावे, लोक सरकारकरिता नव्हे!

जॉन लॉक यांचा नैसर्गिक हक्कांचा सिद्धांत

जॉन लॉक यांचा नैसर्गिक हक्कांचा सिद्धांत (Theory of Natural Rights) उदारमतवादाच्या (Liberalism) मूलभूत तत्वांपैकी एक आहे. त्यांनी हा सिद्धांत मानवाच्या जन्मजात स्वातंत्र्याचे आणि अधिकारांचे संरक्षण करण्यासाठी मांडला. त्यांच्या मते, हे हक्क नैसर्गिक आहेत, म्हणजेच ते कोणत्याही सरकारने किंवा समाजाने प्रदान केलेले नाहीत, तर मानवाला जन्मतःच प्राप्त आहेत.

1. नैसर्गिक हक्कांचा मुख्य आधार

लॉक यांच्या मते, प्रत्येक व्यक्तीला खालील नैसर्गिक हक्क आहेत:

- जीवनाचा हक्क (**Right to Life**): प्रत्येकाला आपले जीवन सुरक्षित ठेवण्याचा हक्क आहे. कोणालाही व्यक्तीचे जीवन हिरावून घेण्याचा अधिकार नाही.
 - स्वातंत्र्याचा हक्क (**Right to Liberty**): व्यक्तीला स्वतःच्या विचारांनी आणि इच्छेने वागण्याचा हक्क आहे, जोपर्यंत तो इतरांच्या हक्कांचे उल्लंघन करत नाही.
 - संपत्तीचा हक्क (**Right to Property**): व्यक्तीला आपल्या श्रमाने मिळवलेली संपत्ती वैयक्तिकरित्या राखण्याचा हक्क आहे.
-

2. हा सिद्धांत का मांडला?

(अ) राजकीय सत्तेवर मर्यादा घालण्यासाठी:

- लॉक यांनी हा सिद्धांत सत्तेचा गैरवापर थांबवण्यासाठी मांडला. मध्ययुगीन काळातील राजेशाही स्वेच्छाचारी होती, आणि लोकांच्या स्वातंत्र्यावर अन्यायकारक बंधने लादली जात होती.
- लॉक यांच्या मते, राज्यकर्त्यांना मर्यादित अधिकार असावेत आणि त्यांनी लोकांच्या नैसर्गिक हक्कांचे संरक्षण करावे.

(ब) व्यक्तिगत स्वातंत्र्य सुनिश्चित करण्यासाठी:

- लॉक यांना वाटले की प्रत्येक व्यक्ती स्वातंत्र्याने जगण्यासाठी जन्माला आली आहे. या नैसर्गिक हक्कांवरच वैयक्तिक स्वातंत्र्य टिकून राहते.

(क) सामाजिक आणि राजकीय स्थिरतेसाठी:

- नैसर्गिक हक्क हे समाजातील व्यक्तींमध्ये समतोल राखण्यासाठी उपयुक्त आहेत. जर प्रत्येक व्यक्तीच्या हक्कांना संरक्षण दिले गेले, तर समाजातील संघर्ष कमी होईल.
-

3. नैसर्गिक हक्क आणि राज्याची भूमिका

(अ) नैसर्गिक स्थिती (**State of Nature**):

- लॉक यांच्या मते, नैसर्गिक स्थितीत लोक स्वतःचे हक्क संरक्षित करण्यास स्वायत्त असतात. परंतु, या स्थितीत असुरक्षितता निर्माण होऊ शकते, कारण प्रत्येकजण आपला फायदा पाहतो.

(ब) सामाजिक करार (**Social Contract**):

- सुरक्षिततेसाठी लोक एका सामाजिक करारांतर्गत राज्य स्थापन करतात. याचा उद्देश हा नैसर्गिक हक्कांचे संरक्षण करणे आहे.

(क) राज्याची मर्यादा:

- राज्याने फक्त नैसर्गिक हक्कांचे संरक्षण करावे; त्या हक्कांमध्ये हस्तक्षेप करू नये. जर राज्याने लोकांच्या हक्कांचे उल्लंघन केले, तर लोकांना ते बदलण्याचा अधिकार आहे.

4. उदाहरणे

(अ) जीवनाचा हक्क:

- जर एखाद्या व्यक्तीवर अन्यायाने प्राणघातक हल्ला होतो, तर त्या व्यक्तीला आत्मसुरक्षेचा नैसर्गिक हक्क आहे.
- उदाहरण: भारतीय संविधानातील कलम 21 जीवनाचा अधिकार (Right to Life) नैसर्गिक हक्कांचेच प्रतिबिंब आहे.

(ब) स्वातंत्र्याचा हक्क:

- प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या इच्छेनुसार धर्म, व्यवसाय, आणि विचारांची निवड करण्याचा अधिकार आहे.
- उदाहरण: महात्मा गांधींची सत्याग्रह चळवळ स्वातंत्र्याच्या हक्कासाठी होती.

(क) संपत्तीचा हक्क:

- जर एखाद्या व्यक्तीने आपल्या श्रमाने जमीन विकसित केली, तर ती जमीन त्याची मालकी ठरते.
- उदाहरण: औद्योगिक क्रांतीमध्ये कामगारांनी संपत्ती निर्मितीत महत्वाचा वाटा उचलला, ज्यामुळे त्यांना वेतनाचा हक्क मिळाला.

5. सिद्धांताचे महत्त्व

- राजकीय विचारांमध्ये क्रांती: लॉक यांच्या विचारांनी लोकशाहीचा पाया रचला आणि स्वेच्छाचारी सत्तेविरुद्ध चळवळींना प्रेरणा दिली.
- अमेरिकेचे स्वातंत्र्य: अमेरिकेच्या स्वातंत्र्याच्या घोषणापत्रात (1776) लॉक यांच्या नैसर्गिक हक्कांचा थेट प्रभाव दिसतो.
- मानवाधिकारांचे संरक्षण: आधुनिक संविधानांमध्ये मानवी हक्कांच्या संरक्षणासाठी या तत्वांचा समावेश आहे.

जॉन लॉक यांचा नैसर्गिक हक्कांचा सिद्धांत हा वैयक्तिक स्वातंत्र्य आणि लोकांच्या हक्कांचे संरक्षण यासाठी आधारस्तंभ ठरला आहे. त्यांनी नैसर्गिक हक्कांचे महत्त्व विशद करून सरकारला त्याच्याशी बांधून ठेवले. त्यांच्या विचारांचा प्रभाव आधुनिक लोकशाही, संविधान, आणि मानवाधिकारांच्या कल्पनांवर दिसून येतो.

जॉन लॉक यांचा सामाजिक करार सिद्धांत

सामाजिक कराराची परंपरा:

सामाजिक करार सिद्धांत (Social Contract Theory) ही तत्त्वज्ञानातील एक महत्वाची परंपरा आहे, ज्यामध्ये मानवी समाज आणि राज्यव्यवस्था यांच्यातील संबंध स्पष्ट करण्यासाठी कराराच्या संकल्पनेचा

उपयोग केला जातो. या परंपरेने राज्यशक्तीचा उगम, स्वभाव, आणि उद्देश समजावून सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. समाजातील लोकांनी आपली नैसर्गिक स्वायत्तता एका राज्यव्यवस्थेला हस्तांतरित केली, अशी ही विचारधारा आहे.

1. सामाजिक कराराची परंपरा – प्रमुख विचारवंत

(अ) थॉमस हॉब्स (Thomas Hobbes):

- हॉब्स यांच्या मते, नैसर्गिक स्थिती (State of Nature) ही अराजकपूर्ण, असुरक्षित आणि संघर्षमय होती.
- लोकांनी स्वेच्छेने सत्तेला संपूर्ण अधिकार (Absolute Authority) दिला, ज्यामुळे राज्य प्रबळ बनले आणि शांतता प्रस्थापित झाली.
- त्यांनी या सत्तेला "लेव्हायथन" असे नाव दिले.

(ब) जॉन लॉक (John Locke):

- लॉक यांच्या मतानुसार, नैसर्गिक स्थिती शांततापूर्ण होती, पण काही वेळेस लोकांच्या स्वार्थामुळे संघर्ष होऊ शकतो.
- त्यामुळे लोकांनी नैसर्गिक हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी मर्यादित शासन (Limited Government) स्थापन करण्यासाठी करार केला.

(क) झॉन जॅक रूसो (Jean-Jacques Rousseau):

- रूसो यांच्या मते, नैसर्गिक स्थिती आनंददायी होती, परंतु संपत्तीच्या विषम वितरणामुळे समाजात विषमता आणि शोषण सुरू झाले.
 - त्यांनी सामूहिक इच्छाशक्तीचे (General Will) पालन करण्यासाठी एक करार केला, ज्याने लोकांच्या भल्यासाठी राज्य स्थापित केले.
-

2. जॉन लॉक यांचा सामाजिक करार सिद्धांत (John Locke's Social Contract Theory)

जॉन लॉक यांचा सामाजिक करार सिद्धांत हॉब्सच्या विचारांपेक्षा अधिक उदारमतवादी आणि लोकशाहीवादी होता. त्यांच्या सिद्धांताच्या महत्त्वपूर्ण बाबी पुढीलप्रमाणे आहेत:

(अ) नैसर्गिक स्थिती (State of Nature):

- लॉक यांच्या मते, नैसर्गिक स्थिती ही स्वातंत्र्य आणि समतेवर आधारित होती.
 - लोक नैसर्गिक कायद्याचे (Natural Law) पालन करत होते, ज्यामुळे जीवन, स्वातंत्र्य आणि संपत्तीचे संरक्षण होत असे.
 - परंतु, काही वेळा लोक आपल्या स्वार्थासाठी इतरांच्या हक्कांवर आक्रमण करत. यामुळे न्यायनिवाड्यासाठी एका सत्तेची गरज निर्माण झाली.
-

(ब) सामाजिक कराराची आवश्यकता:

- नैसर्गिक स्थितीतील असुरक्षिततेला दूर करण्यासाठी लोकांनी एक सामाजिक करार केला.
 - या करारांतर्गत त्यांनी आपले काही अधिकार एका राज्यव्यवस्थेला हस्तांतरित केले, परंतु नैसर्गिक हक्क (जीवन, स्वातंत्र्य, संपत्ती) कायम राखले.
 - राज्याची भूमिका म्हणजे लोकांच्या नैसर्गिक हक्कांचे संरक्षण करणे.
-

(क) राज्याची स्थापना:

- कराराच्या आधारे सरकारची स्थापना झाली. या सरकारचे स्वरूप मर्यादित (Limited Government) होते.
 - सरकारचे कार्य फक्त कायद्याची अंमलबजावणी करणे, न्यायव्यवस्था स्थापन करणे, आणि लोकांना संरक्षण देणे यापुरते मर्यादित होते.
-

(ड) शासनाच्या अधिकारांवरील मर्यादा:

- लॉक यांच्या मते, शासनकर्त्यांचे अधिकार नैसर्गिक हक्कांचे उल्लंघन न करणारे असावेत.
 - सरकारने जर लोकांच्या हक्कांचे उल्लंघन केले, तर लोकांना त्या सरकारला बदलण्याचा किंवा उलथवून टाकण्याचा अधिकार आहे.
-

(ई) लोकशाहीचा पाया:

- लॉक यांनी असे मांडले की राज्याचे अस्तित्व लोकांच्या सहमतीवर (Consent of the Governed) आधारित असावे.
 - सरकारने लोकांच्या कल्याणासाठी काम केले पाहिजे; अन्यथा त्याला वैध मानले जाणार नाही.
-

(फ) न्यायाचा महत्वाचा आधार:

- लॉक यांनी न्यायव्यवस्थेवर भर दिला, कारण त्यांच्यामते न्याय हा नैसर्गिक हक्कांचे संरक्षण करण्याचा मुख्य आधार आहे.
-

3. सामाजिक कराराच्या तत्वाचे उदाहरणे

(अ) अमेरिकेचे स्वातंत्र्य:

- अमेरिकेच्या स्वातंत्र्याच्या घोषणापत्रात (1776) लॉक यांच्या सामाजिक कराराचे प्रतिबिंब दिसते. त्यात लोकांच्या सहमतीने शासन चालवण्याचा आणि हक्कांचे संरक्षण करण्याचा विचार आहे.

(ब) भारतीय राज्यघटना:

- भारतीय संविधानात लोकशाही सरकार स्थापन करण्याचा आधार सामाजिक कराराच्या तत्वावर आहे. लोकांनी आपल्या सार्वभौमत्वाच्या हक्कांचे प्रतिनिधित्व सरकारकडे दिले आहे.

(क) फ्रेंच राज्यक्रांती:

- फ्रेंच राज्यक्रांतीतील "स्वातंत्र्य, समता, आणि बंधुता" ही तत्वे लॉक यांच्या विचारांशी सुसंगत आहेत.
-

4. सिद्धांताचे महत्त्व

(अ) लोकशाहीची स्थापना:

- लॉक यांच्या विचारांमुळे लोकशाहीची पायाभरणी झाली आणि लोकांच्या हक्कांचे संरक्षण हे राज्याचे प्राथमिक उद्दिष्ट मानले गेले.

(ब) मानवाधिकारांचे संवर्धन:

- नैसर्गिक हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी त्यांनी मांडलेले विचार मानवाधिकारांच्या तत्त्वज्ञानासाठी महत्त्वपूर्ण ठरले.

(क) संवैधानिक शासन:

- लॉक यांचा सामाजिक करार हा राज्यघटनात्मक शासनाच्या (Constitutional Government) आधारभूत विचारांपैकी एक आहे.
-

जॉन लॉक यांचा सामाजिक करार सिद्धांत हा राज्याच्या मर्यादित भूमिकेवर आधारित आहे. लोकांनी नैसर्गिक हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी राज्य स्थापन केले, परंतु या राज्याचे कार्य लोकांच्या भल्यापुरतेच मर्यादित असले पाहिजे. लॉक यांच्या विचारांनी आधुनिक लोकशाही आणि मानवी हक्कांसाठी भक्कम वैचारिक पाया उपलब्ध करून दिला. त्यांचा सामाजिक करार म्हणजे व्यक्तिस्वातंत्र्य, लोकशाही, आणि न्याय यांचा समतोल साधणारी वैचारिक प्रेरणा होय.

जॉन स्टुअर्ट मील

जॉन स्टुअर्ट मील (John Stuart Mill) हे एक ब्रिटिश तत्त्वज्ञ, अर्थतज्ज्ञ, आणि राजकीय तत्त्वज्ञ होते. त्यांचा जन्म 19व्या शतकातील उदारमतवादाच्या (Liberalism) विचारसरणीत अत्यंत महत्वाचा ठरला. त्यांनी व्यक्तिस्वातंत्र्य, स्त्री-पुरुष समानता, आणि प्रातिनिधिक लोकशाहीसंदर्भात महत्वपूर्ण विचार मांडले. मील यांना त्यांच्या प्रभावशाली तत्त्वज्ञान, राजकीय विचार, आणि तर्कशुद्ध दृष्टिकोनासाठी आजही स्मरण केले जाते.

1. जीवन परिचय

- जन्म: 20 मे 1806, लंडन, इंग्लंड.
- आई-वडील: वडील जेम्स मील हे एक प्रसिद्ध अर्थतज्ज्ञ आणि तत्त्वज्ञ होते. मील यांचे शिक्षण त्यांच्या वडिलांच्या मार्गदर्शनाखाली झाले.
- शिक्षण: बालपणापासूनच त्यांनी कठोर अभ्यास केला. वयाच्या आठव्या वर्षी त्यांनी ग्रीक साहित्य, तत्त्वज्ञान, आणि गणिताचा गाढा अभ्यास केला. त्यांच्या वडिलांनी त्यांना बेंटहमच्या उपयोजनवादाचा (Utilitarianism) पाया शिकवला.

2. व्यक्तिमत्त्व आणि करिअर

- मील हे अत्यंत बुद्धिमान आणि कार्यक्षम होते. त्यांच्या विचारसरणीत तत्त्वज्ञान, अर्थशास्त्र, आणि राजकीय विचार यांचा सुख संगम दिसतो.
- त्यांनी ईस्ट इंडिया कंपनीमध्ये अधिकारी म्हणून कार्य केले, जिथे त्यांनी 35 वर्षे सेवा केली.
- त्यानंतर ते पार्लमेंटचे सदस्य बनले आणि प्रामुख्याने उदारमतवादी धोरणांचा पुरस्कार केला.

3. प्रमुख योगदान

(अ) उपयोजनवाद (Utilitarianism):

- मील यांनी जेरमी बेंटहमच्या उपयोजनवादाच्या तत्वांचा विकास केला.
- त्यांनी उपयोजनवादाच्या मर्यादा ओळखून त्यात सुधारणा केल्या. त्यांच्या मते, फक्त सुखदुःखाची परिमाणात्मक मोजमाप न करता त्याचा गुणात्मक विचार करणे महत्वाचे आहे.
- त्यांनी म्हटले, **"It is better to be a human being dissatisfied than a pig satisfied."**

(ब) व्यक्तिस्वातंत्र्य (Liberty):

- "On Liberty" (1859)** या ग्रंथात त्यांनी व्यक्तिस्वातंत्र्याचा सखोल अभ्यास केला. त्यांनी मांडले की, प्रत्येक व्यक्तीला विचार, वाणी, आणि कृती करण्याचे स्वातंत्र्य असले पाहिजे, जोपर्यंत त्याने इतरांना हानी पोहोचत नाही.
- त्यांच्या विचारांनी आधुनिक लोकशाही विचारसरणीत व्यक्तिस्वातंत्र्याचे महत्त्व पटवून दिले.

(क) स्त्री-पुरुष समानता:

- **"The Subjection of Women" (1869)** या ग्रंथात त्यांनी स्त्रियांच्या समानतेचा आणि त्यांना मतदानाचा हक्क देण्याचा कट्टर समर्थक भूमिका घेतली.
- त्यांनी पितृसत्ताक व्यवस्थेचे कठोर टीकाकार होते.

(ड) लोकशाही आणि प्रातिनिधिक सरकार:

- **"Considerations on Representative Government"** या ग्रंथात त्यांनी लोकशाही व्यवस्थेचा अभ्यास केला. त्यांनी सुचवले की, सरकार लोकांचे प्रतिनिधित्व करणारे असले पाहिजे, परंतु हे प्रतिनिधित्व गुणवत्तेवर आधारित असावे.

(ई) स्वतंत्र विचारवंत:

- मील यांनी सर्व प्रकारच्या बौद्धिक, सामाजिक, आणि राजकीय बंधनांना विरोध केला. त्यांच्या मते, समाजात विविध मतांना स्थान असावे, कारण विविधता समाजाच्या प्रगतीसाठी आवश्यक आहे.

4. प्रमुख साहित्य

- **"On Liberty" (1859):** व्यक्तिस्वातंत्र्यावरचा तत्त्वज्ञानाचा अत्यंत महत्त्वाचा ग्रंथ.
- **"Utilitarianism" (1863):** उपयोजनवादाच्या तत्त्वांचा सखोल अभ्यास.
- **"The Subjection of Women" (1869):** स्त्रियांच्या समानतेवर आधारित.
- **"Autobiography" (1873):** त्यांचे आत्मचरित्र, ज्यात त्यांच्या वैयक्तिक आणि व्यावसायिक प्रवासाचे वर्णन आहे.

5. व्यक्तिगत जीवन

- हॅरिएट टेलर मील: मील यांचे विवाह हॅरिएट टेलर यांच्याशी झाले, ज्यांनी त्यांच्या विचारसरणीवर मोठा प्रभाव टाकला. हॅरिएट यांच्या स्त्री-पुरुष समानतेविषयक विचारांनी मील यांना प्रेरित केले.

6. मृत्यू

- मृत्यू: 8 मे 1873, फ्रान्समधील अँव्हिग्नन येथे.
- मील यांच्या मृत्यूनंतरही त्यांचे विचार आधुनिक तत्त्वज्ञान आणि राजकीय विचारसरणीत प्रचंड प्रभावी राहिले.

7. महत्त्व आणि वारसा

- जॉन स्टुअर्ट मील हे स्वातंत्र्य, समानता, आणि लोकशाही या विचारसरणीचे अग्रणी समर्थक होते.
- त्यांचे विचार आजही व्यक्तिस्वातंत्र्य, मानवाधिकार, आणि स्त्री-पुरुष समानतेच्या संघर्षामध्ये मार्गदर्शक ठरतात.
- मील यांना **"19व्या शतकातील उदारमतवादाचा प्रेषित"** (A Prophet of 19th-Century Liberalism) म्हटले जाते.

जॉन स्टुअर्ट मील हे आधुनिक तत्त्वज्ञानातील एक प्रबळ व्यक्तिमत्त्व होते. त्यांनी व्यक्तिस्वातंत्र्य, स्त्री-पुरुष समानता, आणि उपयोजनवाद यांसारख्या विचारांद्वारे आधुनिक समाजव्यवस्थेला नवी दिशा दिली. त्यांच्या विचारांचे महत्त्व आजही राजकीय तत्त्वज्ञान, नैतिकता, आणि सामाजिक सुधारणांमध्ये कायम आहे.

मील यांचे स्वातंत्र्यविषयक विचार

जॉन स्टुअर्ट मील यांचे **"On Liberty"** हे पुस्तक व्यक्तिस्वातंत्र्याचे सखोल विश्लेषण करणारे एक अत्यंत महत्वाचे साहित्य मानले जाते. या ग्रंथात त्यांनी व्यक्तीच्या विचारस्वातंत्र्याचे, वर्तनस्वातंत्र्याचे, आणि समाजाच्या हस्तक्षेपाचे तत्त्वज्ञान स्पष्ट केले आहे. **"On Liberty"** मध्ये मील यांनी खालील विचार मांडले आहेत:

1. व्यक्तिस्वातंत्र्याची महत्ता

- मील यांच्या मते, व्यक्तिस्वातंत्र्य हे एक मूलभूत हक्क आहे, जो प्रत्येक व्यक्तीस असायला हवा.
 - त्यांनी असे मत मांडले की, व्यक्तीला विचार, मतप्रकाश, आणि कृती करण्याचे स्वातंत्र्य मिळायला हवे, जोपर्यंत त्याने इतरांना हानी पोहोचवणार नाही.
 - "Harm Principle"** किंवा हानी तत्त्वानुसार, व्यक्तीचे स्वातंत्र्य केवळ तेव्हा मर्यादित केले जाऊ शकते जेव्हा त्या कृतीने दुसऱ्यांना प्रत्यक्ष हानी पोहोचते.
-

2. मतस्वातंत्र्य आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य

- मील यांनी मतस्वातंत्र्याचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे. त्यांचे मत आहे की, प्रत्येक व्यक्तीला आपले विचार मांडण्याचे स्वातंत्र्य असले पाहिजे.
 - कोणत्याही मताला suppress करण्याचा अधिकार सरकारला नसावा. त्यांच्या मते, चुकीची वाटणारी मतेही मांडली जाऊ द्यावीत, कारण यातून समाजात विचारमंथन घडून येते.
 - मत-वैविध्य (Diversity of Opinion) हे समाजाच्या प्रगतीसाठी आवश्यक आहे. चुकीच्या विचारातूनच कधी कधी सत्य समजले जाते, असे मील यांचे मत होते.
-

3. विचारांची विविधता आणि मुक्त संवाद

- मील यांनी विचारस्वातंत्र्य आणि मुक्त संवाद यांमध्ये समाजाच्या प्रगतीसाठी महत्वाचे योगदान असल्याचे स्पष्ट केले. त्यांच्या मते, मुक्त संवाद आणि विविधतेचे स्वागत केल्याने समाजाचे विचार विस्तारित होतात.
 - त्यांनी यासारख्या मुक्त संवादाचे महत्त्व अधोरेखित केले, कारण यामुळे समाजातील विचारांच्या मुक्त वाहतुकीला प्रोत्साहन मिळते.
-

4. स्व-व्यक्तीत्वाचा विकास (Individuality)

- मील यांच्या मते, व्यक्तीला स्वतःचा विचार करणे आणि स्वतःच्या अनुभवावर आधारित निर्णय घेणे अत्यंत महत्वाचे आहे.
 - प्रत्येक व्यक्तीचे स्व-विकासाचे अधिकार समाजाच्या हस्तक्षेपाशिवाय सुरक्षित असले पाहिजेत. व्यक्तिस्वातंत्र्यामुळे व्यक्ती स्वतःला अधिक चांगल्या प्रकारे विकसित करू शकतो आणि आपला निर्णय स्वतंत्रपणे घेऊ शकतो.
 - मील यांच्या मते, स्व-व्यक्तीत्वाचा विकास म्हणजे मानवाच्या स्वातंत्र्याचा सर्वोच्च उद्देश आहे.
-

5. समाजाच्या हस्तक्षेपाच्या मर्यादा

- मील यांनी समाजाच्या हस्तक्षेपाला मर्यादा ठेवल्या पाहिजेत असे मत मांडले. त्यांच्या मते, समाजाला फक्त तेव्हाच हस्तक्षेप करावा लागतो जेव्हा व्यक्तीची कृती इतरांना हानी पोहोचवते.
 - त्यांनी सरकारी हस्तक्षेपाचा विरोध केला आहे जो व्यक्तीच्या वैयक्तिक निवडींवर निर्बंध आणतो. व्यक्तीची निवड आणि निर्णय ही त्यांची स्वतःची गोष्ट असली पाहिजे, जोपर्यंत ते इतरांना हानी पोहोचवत नाहीत.
-

6. हानी तत्त्व (Harm Principle)

- हानी तत्त्व हे "On Liberty" मध्ये मील यांनी मांडलेले एक महत्वाचे तत्त्व आहे. त्यांच्या मते, व्यक्तीच्या स्वातंत्र्याचे उल्लंघन केवळ त्यावेळी होऊ शकते जेव्हा त्या कृतीमुळे इतर व्यक्तीला प्रत्यक्ष हानी पोहोचते.
 - हा तत्त्वाचा उपयोग व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या संरक्षणासाठी केला जाऊ शकतो आणि सरकारला केवळ त्या स्थितीतच हस्तक्षेप करण्याची मुभा आहे.
-

7. धार्मिक स्वातंत्र्य आणि सहिष्णुता

- मील यांनी धार्मिक स्वातंत्र्यावर भर दिला आहे. त्यांच्या मते, कोणत्याही व्यक्तीला त्याच्या धर्माचे पालन करण्याचे स्वातंत्र्य मिळायला हवे.
 - त्यांनी सांगितले की, सहिष्णुता हे एक महत्वाचे तत्त्व आहे, कारण त्यातून समाजात विविधतेचा सन्मान राखला जातो.
-

8. बहुसंख्यांकाचे राज्य (Tyranny of the Majority)

- मील यांनी बहुसंख्यांकाचे राज्य (Tyranny of the Majority) यावरही भाष्य केले आहे. त्यांच्या मते, बहुसंख्यांकांचा आवाज ही सगळ्यांचीच विचारसरणी नसावी.
 - बहुसंख्यांकाच्या मतामुळे अल्पसंख्यांच्या हक्कांचे उल्लंघन होऊ शकते, त्यामुळे अल्पसंख्यांचे विचारही तितकेच महत्वाचे आहेत आणि त्यांचे संरक्षण केले गेले पाहिजे.
-

जॉन स्टुअर्ट मील यांचे "On Liberty" हे व्यक्तिस्वातंत्र्य, मतस्वातंत्र्य, आणि समाजाच्या हस्तक्षेपाच्या मर्यादांवर आधारित एक महत्त्वपूर्ण ग्रंथ आहे. त्यांनी व्यक्तिस्वातंत्र्याचे संरक्षण करण्याच्या दृष्टीने एक स्पष्ट

विचारसरणी मांडली आहे. हानी तत्व, मतस्वातंत्र्य, स्व-व्यक्तीत्वाचा विकास यांसारख्या तत्वांच्या आधारावर समाजात व्यक्तिस्वातंत्र्याचा आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्याचा पाया रचला पाहिजे, असे त्यांनी प्रतिपादन केले. मील यांचे हे विचार आजही उदारमतवाद आणि व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या तत्त्वज्ञानासाठी महत्वाचे मानले जातात.

मील यांचे स्त्रियांविषयीचे विचार

जॉन स्टुअर्ट मील यांचे "The Subjection of Women" हे स्त्रियांवरील विषमता आणि स्त्री-पुरुष समानतेचे प्रतिपादन करणारे महत्त्वपूर्ण पुस्तक आहे. या ग्रंथात मील यांनी स्त्रियांवर असलेल्या सामाजिक, आर्थिक, आणि राजकीय बंधनांचे स्पष्टपणे विश्लेषण केले आहे आणि स्त्री-पुरुष समानतेची वकालत केली आहे. त्यांनी स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याचे महत्त्व आणि त्यांच्या समान अधिकारांची गरज यावर जोर दिला आहे.

मील यांच्या विचारांचे प्रमुख मुद्दे

1. पितृसत्ताक व्यवस्थेचे प्रतिपादन

- मील यांनी स्त्रियांवरील पारंपरिक पितृसत्ताक व्यवस्थेचा तीव्र विरोध केला.
- त्यांच्या मते, स्त्रियांवर असलेली सत्ता ही "गुलामगिरीचा एक प्रकार" आहे.
- पितृसत्ताक व्यवस्थेमुळे स्त्रियांना त्यांच्या नैसर्गिक अधिकारांपासून वंचित ठेवले जाते आणि त्यांना केवळ पुरुषांच्या अधीन बनवले जाते.

2. स्त्रियांना समान अधिकारांची मागणी

- मील यांच्या मते, स्त्रियांना पुरुषांप्रमाणेच समान अधिकार असावेत, विशेषतः शिक्षण, नोकरी, आणि राजकीय सहभागाच्या क्षेत्रांत.
- स्त्रियांना मतदानाचा अधिकार (Suffrage) देण्याची त्यांनी कट्टर वकालत केली.
- त्यांनी सांगितले की, समान हक्कांमुळे समाजाची गुणवत्ता आणि उत्पादकता सुधारेल.

3. स्त्रियांची क्षमता आणि नैसर्गिक अधिकार

- मील यांनी असे मत मांडले की, स्त्रियांना जेव्हा समान संधी मिळेल, तेव्हा त्या पुरुषांप्रमाणेच यशस्वी ठरतील.
- स्त्रियांची आजची कमजोरी ही नैसर्गिक नसून, त्यांना समान संधी न दिल्यामुळे आहे.
- "स्त्रियांच्या क्षमतेचा कस लावला जाऊ शकत नाही, जोपर्यंत त्यांना स्वातंत्र्य मिळत नाही."

4. विवाहातील समानता

- मील यांच्या मते, विवाह ही फक्त पतीची सत्ता गाजवण्याची व्यवस्था नसावी.
- त्यांनी समान भागीदारीच्या आधारावर विवाहाचे समर्थन केले.
- पती-पत्नी यांचे नाते हे सहकार्य आणि समतोलावर आधारित असावे.

5. स्त्रियांना शिक्षणाचे स्वातंत्र्य

- मील यांनी स्त्रियांना शिक्षणाच्या समान संधी देण्याचे समर्थन केले.
 - त्यांच्या मते, शिक्षणामुळे स्त्रिया अधिक सक्षम होतील आणि त्यांच्या जीवनाचा दर्जा सुधारेल.
-

6. स्त्रियांना नोकरीचे स्वातंत्र्य

- मील यांनी सांगितले की, स्त्रियांना नोकरीच्या आणि आर्थिक स्वावलंबनाच्या संधी मिळाल्या पाहिजेत.
 - त्यांनी असेही प्रतिपादन केले की, महिलांच्या श्रमशक्तीचा वापर न करणे म्हणजे समाजाच्या मोठ्या संसाधनाचा अपव्यय आहे.
-

7. स्त्रियांचे स्वातंत्र्य हे समाजाच्या प्रगतीसाठी आवश्यक

- मील यांच्या मते, समाजाची खरी प्रगती त्यातल्या सर्व घटकांना, विशेषतः महिलांना, स्वतंत्रपणे वावरायला संधी दिल्याशिवाय होऊ शकत नाही.
 - स्त्रियांवर अन्याय करून समाज आपली पूर्ण क्षमता साध्य करू शकत नाही.
-

मील यांचे मुद्दे आणि त्यांचा प्रभाव

1. मतदानाच्या अधिकाराची चळवळ

- मील यांनी स्त्रियांच्या मतदानाच्या हक्कासाठी पहिल्यांदाच ब्रिटिश पार्लमेंटमध्ये प्रस्ताव मांडला.
- त्यांचे विचार स्त्री-मतदान हक्क चळवळींना (Women's Suffrage Movement) प्रेरणा देणारे ठरले.

2. समाजातील समानतेची संकल्पना

- मील यांच्या विचारांनी सामाजिक सुधारणा चळवळींना वेग दिला, ज्यामुळे स्त्री-पुरुष समानतेची संकल्पना आधुनिक काळात अधिक स्पष्ट झाली.

3. स्त्री-शिक्षणाचा प्रचार

- त्यांनी स्त्रीशिक्षणाला चालना दिली, ज्यामुळे महिलांनी विविध क्षेत्रांत आपले स्थान प्रस्थापित केले.
-

महत्त्वपूर्ण विधान

मील यांनी "The Subjection of Women" मध्ये असे म्हटले आहे:

कायद्याने एका लिंगाला दुसऱ्यापेक्षा खालचा दर्जा देणे हे मूलतः चुकीचे आहे आणि मानवी प्रगतीमधील महत्त्वाचा अडथळा आहे.¹

यातून त्यांनी स्पष्टपणे मांडले की, स्त्रियांवरील बंधने संपविल्याशिवाय समाजाची प्रगती होऊ शकत नाही.

¹ "The legal subordination of one sex to the other is wrong in itself, and now one of the chief hindrances to human improvement."

"The Subjection of Women" मध्ये मील यांनी पितृसत्ताक व्यवस्थेवरील टीका केली आणि स्त्रियांच्या समानतेच्या हक्कांसाठी प्रखर भूमिका घेतली. शिक्षण, नोकरी, आणि मतदान यांसारख्या क्षेत्रांत स्त्रियांना समान संधी मिळाल्यास समाज अधिक समतोल, प्रगत, आणि न्याय्य होईल, असे मील यांचे ठाम मत होते. त्यांचे विचार आजही स्त्री-पुरुष समानतेच्या चळवळींसाठी मार्गदर्शक ठरतात.

मील यांचे उदारमतवादविषयक विचार

जॉन स्टुअर्ट मील यांचे उदारमतवाद (Liberalism) हा वैयक्तिक स्वातंत्र्य, समानता, आणि सरकारच्या मर्यादित हस्तक्षेपावर आधारित आहे. मील हे 19व्या शतकातील आधुनिक उदारमतवादाचे प्रमुख विचारवंत मानले जातात. त्यांनी व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि उपयोजनवादाचा (Utilitarianism) आधार घेत उदारमतवादाचे एक सखोल तत्त्वज्ञान मांडले.

उदारमतवादविषयी मील यांचे प्रमुख विचार

1. व्यक्तिस्वातंत्र्याचा पुरस्कार

- मील यांच्या मते, व्यक्तिस्वातंत्र्य हे उदारमतवादाचे प्रमुख तत्त्व आहे.
- "On Liberty" या ग्रंथात त्यांनी व्यक्तीच्या विचार, अभिव्यक्ती, आणि कृती करण्याच्या स्वातंत्र्याचे समर्थन केले आहे.
- हानी तत्त्व (Harm Principle): व्यक्तीला त्याच्या स्वातंत्र्यात तोपर्यंत हस्तक्षेप न करणे योग्य आहे, जोपर्यंत त्याच्या कृतीमुळे इतरांना हानी पोहोचत नाही.

2. मतस्वातंत्र्य आणि विचारस्वातंत्र्य

- मील यांनी मतस्वातंत्र्याला महत्त्व दिले. त्यांच्या मते, प्रत्येक व्यक्तीला त्यांचे विचार मांडण्याचे आणि कोणत्याही मतावर चर्चा करण्याचे स्वातंत्र्य असले पाहिजे.
- सत्याचा शोध: मील यांचे मत होते की मतांच्या विविधतेमुळे सत्याचा शोध अधिक सोपा होतो.
- एखादे मत चुकीचे वाटत असले, तरी त्यावर चर्चा केली गेली पाहिजे, कारण कधी कधी "चुकीचा" वाटणारा विचार समाजासाठी फायदेशीर ठरू शकतो.

3. स्व-व्यक्तीत्वाचा विकास (Individuality)

- मील यांचा विश्वास होता की, समाजातील प्रगती ही व्यक्तीच्या स्व-विकासावर अवलंबून आहे.
- प्रत्येक व्यक्तीने त्यांचे विचार आणि कृती स्वतंत्रपणे ठरवण्याची मुभा असावी, कारण व्यक्तिस्वातंत्र्य ही समाजाच्या सर्वांगीण विकासाची किल्ली आहे.
- "The worth of a state in the long run is the worth of the individuals composing it." असे मील यांनी म्हटले आहे.

4. सरकारचा मर्यादित हस्तक्षेप

- मील यांनी सरकारच्या मर्यादित हस्तक्षेपाचा पुरस्कार केला.
 - त्यांनी सांगितले की, सरकारने व्यक्तीच्या खाजगी आयुष्यात फक्त तेव्हाच हस्तक्षेप करावा, जेव्हा त्या व्यक्तीच्या कृतीमुळे इतर व्यक्तींच्या हक्कांवर अन्याय होतो.
 - त्यांच्या मते, "अतिरेकी राज्य हस्तक्षेप" व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर बंधने आणतो, त्यामुळे लोकांच्या सर्जनशीलतेचा विकास खुंटतो.
-

5. उपयोजनवादाचा (Utilitarianism) आधार

- मील यांनी उपयोजनवादाच्या सिद्धांताला उदारमतवादाचा आधारस्तंभ मानले.
 - उपयोजनवादानुसार, "सर्वाधिक लोकांसाठी सर्वाधिक आनंद निर्माण करणारे निर्णय घेणे महत्वाचे आहे."
 - मात्र, मील यांनी यामध्ये सुधारणा करून "सुखाचा दर्जा" महत्वाचा मानला.
 - "It is better to be a human being dissatisfied than a pig satisfied."**
-

6. स्त्री-पुरुष समानता

- "The Subjection of Women"** या ग्रंथात त्यांनी स्त्रियांच्या समानतेसाठी जोरदार भूमिका घेतली.
 - त्यांच्या मते, स्त्री-पुरुष समानतेशिवाय समाजाचा उदारमतवादी विकास शक्य नाही.
 - त्यांनी महिलांना शिक्षण, रोजगार, आणि राजकीय सहभागाचे समान हक्क मिळवून देण्याचा पुरस्कार केला.
-

7. बहुसंख्य लोकांचे अत्याचार (Tyranny of the Majority)

- मील यांनी बहुसंख्यांच्या राज्यामुळे अल्पसंख्याकांचे हक्क आणि विचार दडपले जाऊ शकतात, असे मत मांडले.
 - त्यांनी "बहुसंख्यांचा अत्याचार" टाळण्यासाठी अल्पसंख्याकांच्या स्वातंत्र्याचे संरक्षण करण्याचे महत्त्व स्पष्ट केले.
-

8. धर्मनिरपेक्षता आणि सहिष्णुता

- मील यांनी धर्मनिरपेक्षतेचे समर्थन केले आणि समाजातील विविध धार्मिक समूहांमध्ये सहिष्णुतेचे तत्त्व महत्वाचे असल्याचे प्रतिपादन केले.
 - कोणत्याही व्यक्तीवर धर्म मानण्याची किंवा न मानण्याची सक्ती असू नये, असे त्यांनी सुचवले.
-

मील यांचे उदारमतवादाचे उदाहरणे

1. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य: त्यांनी सांगितले की, व्यक्तीला विचार मांडण्याचा अधिकार दिला पाहिजे. यामुळेच आधुनिक लोकशाही व्यवस्थांमध्ये व्यक्तिस्वातंत्र्याला प्राधान्य दिले जाते.
2. स्त्री-पुरुष समानता: मील यांचे विचार स्त्री-पुरुष समानतेच्या चळवळींना प्रेरणा देणारे ठरले.
3. राजकीय स्वातंत्र्य: त्यांनी मताधिकाराचा विस्तार आणि प्रातिनिधिक लोकशाहीचा पुरस्कार केला, ज्याचा आधुनिक राजकीय व्यवस्थांवर प्रचंड प्रभाव आहे.

उदारमतवादातील महत्त्व

- मील यांच्या विचारांनी वैयक्तिक स्वातंत्र्य आणि लोकशाही व्यवस्थेचा पाया घातला.
- त्यांनी "हानी तत्त्व", "मतस्वातंत्र्य", आणि "स्त्री-पुरुष समानता" यासारख्या तत्वांद्वारे आधुनिक उदारमतवादी विचारसरणीला व्यापक आधार दिला.
- आजच्या मानवी हक्क, व्यक्तिस्वातंत्र्य, आणि लोकशाही व्यवस्थांवर त्यांच्या विचारांचा खोलवर परिणाम दिसून येतो.

जॉन स्टुअर्ट मील यांनी उदारमतवादाला वैचारिक आणि तात्त्विक उंची दिली. त्यांचे विचार केवळ त्यांच्या काळापुरते मर्यादित नसून, आजही वैयक्तिक स्वातंत्र्य, सामाजिक न्याय, आणि लोकशाही प्रक्रियेच्या मूल्यांसाठी मार्गदर्शक ठरतात. त्यांच्या उदारमतवादी दृष्टिकोनामुळे ते आधुनिक राजकीय तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासातील एक प्रबळ व्यक्तिमत्त्व ठरले आहेत.

जॉन स्टुअर्ट मील यांचे प्रातिनिधिक लोकशाहीविषयी विचार (टीप - short note)

जॉन स्टुअर्ट मील यांनी प्रातिनिधिक लोकशाही (**Representative Democracy**) ही वैयक्तिक स्वातंत्र्य, सामाजिक न्याय, आणि सरकारच्या कार्यक्षमतेसाठी आदर्श व्यवस्था मानली. त्यांच्या मते, प्रातिनिधिक लोकशाही ही लोकांच्या सक्रिय सहभागावर आधारित असून, तिच्या कार्यप्रणालीत प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व ही महत्वाची भूमिका बजावते.

1. लोकांच्या सहमतीवर आधारित शासन

- मील यांच्या मते, प्रातिनिधिक लोकशाही ही लोकांच्या सहमतीवर आधारित असावी.
- लोक प्रतिनिधींना निवडून देतात, जे त्यांच्या इच्छेनुसार कायदे तयार करतात आणि राज्यकारभार करतात.
- या प्रक्रियेत प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व लोकांच्या विविध गटांना न्याय्य प्रतिनिधित्व देते.

2. लोकशिक्षणाचे महत्त्व

- मील यांनी प्रातिनिधिक लोकशाहीच्या यशासाठी नागरिकांचे शिक्षण महत्वाचे मानले.
 - शिक्षणामुळे नागरिक अधिक जागरूक होऊन योग्य प्रतिनिधी निवडू शकतात.
 - त्यांनी अशिक्षित व्यक्तींना मतदानाचा अधिकार मिळण्यापूर्वी शिक्षण घेण्याची गरज व्यक्त केली.
-

3. मतदानाचा अधिकार आणि समतोल

- मील यांनी मतदानाचा अधिकार सर्वसामान्यांसाठी मान्य केला, परंतु त्यांनी "Plural Voting" म्हणजेच विविध गटांना त्यांच्या शिक्षण, ज्ञान, किंवा जबाबदारीनुसार जास्त मतांचा अधिकार देण्याची शिफारस केली.
 - त्यांनी असे सुचवले की, प्रमाणशीर प्रतिनिधित्वाद्वारे अल्पसंख्य गटांचे मतही योग्य पद्धतीने समाविष्ट होईल.
-

4. अल्पसंख्यांकांचे संरक्षण

- मील यांना बहुसंख्य लोकांच्या वर्चस्वामुळे (Tyranny of the Majority) अल्पसंख्य गटांचे नुकसान होण्याची चिंता होती.
 - त्यांच्या मते, प्रमाणशीर प्रतिनिधित्वाची व्यवस्था लागू केल्याने अल्पसंख्य गटांना त्यांचे योग्य स्थान मिळेल.
 - अशा व्यवस्थेमुळे विविध गटांचे प्रतिनिधित्व सुनिश्चित होईल आणि समाज अधिक संतुलित बनेल.
-

5. राजकीय सहभाग

- मील यांनी नागरिकांच्या सक्रिय राजकीय सहभागावर भर दिला.
 - त्यांनी सुचवले की, लोकांनी फक्त निवडणुकांपुरतेच नव्हे, तर चर्चासत्रे, विचारविनिमय, आणि निर्णय प्रक्रियेतही सहभागी व्हावे.
-

6. सरकारचे कार्य आणि मर्यादा

- मील यांच्या मते, प्रातिनिधिक लोकशाहीत सरकारचे काम कायद्याची अंमलबजावणी करणे, न्यायप्रक्रिया चालवणे, आणि समाजाचे कल्याण सुनिश्चित करणे आहे.
 - व्यक्तिस्वातंत्र्यावर सरकारने अनावश्यक बंधने घालू नयेत.
-

7. प्रमाणशीर प्रतिनिधित्वाचे महत्त्व

- मील यांच्या मते, प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व हे प्रातिनिधिक लोकशाहीत न्याय्य प्रतिनिधित्वासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे.
 - यामुळे अल्पसंख्य गटांना योग्य प्रतिनिधित्व मिळून, लोकशाही व्यवस्थेतील असमतोल दूर होतो.
-

प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व आणि प्रातिनिधिक लोकशाही

मील यांचे विचार प्रमाणशीर प्रतिनिधित्वावर आधारित होते. त्यांनी या पद्धतीचे फायदे स्पष्ट केले:

1. अल्पसंख्याकांचे संरक्षण: प्रमाणशीर प्रतिनिधित्वामुळे विविध गटांचे प्रतिनिधित्व होते.
2. सर्व मतांचे मूल्य: प्रत्येक मताचा सरकारच्या संरचनेत प्रभाव पडतो.
3. लोकशाही प्रक्रियेत न्याय: ही पद्धत लोकशाहीला अधिक सर्वसमावेशक बनवते.

मील यांचे विचार आधुनिक काळासाठी महत्वाचे का आहेत?

1. अल्पसंख्यांचे हक्क: मील यांच्या प्रमाणशीर प्रतिनिधित्वाच्या विचारांनी आजच्या अल्पसंख्य गटांच्या अधिकारांना बळ दिले आहे.
2. लोकशिक्षण: नागरिकांच्या राजकीय जागृतीसाठी मील यांच्या शिक्षणविषयक विचारांना प्रेरणादायी मानले जाते.
3. लोकशाही सुधारणा: आजच्या बहुपक्षीय लोकशाही व्यवस्थांमध्ये मील यांचे विचार अजूनही महत्वाचे ठरतात.

जॉन स्टुअर्ट मील यांनी प्रातिनिधिक लोकशाहीला वैयक्तिक स्वातंत्र्य, अल्पसंख्यांचे संरक्षण, आणि सामाजिक न्याय यांचा आदर्श समतोल साधणारी पद्धत म्हणून प्रस्तुत केले. त्यांनी प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व प्रातिनिधिक लोकशाहीसाठी एक महत्वाचा घटक मानला, ज्यामुळे प्रत्येक गटाला योग्य स्थान आणि न्याय मिळतो. त्यांच्या विचारांनी आधुनिक लोकशाही व्यवस्थांना एक व्यापक आणि संतुलित आधार दिला आहे.

प्रमाणशीर प्रतिनिधित्वाची संकल्पना: (टीप - short note)

प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व (**Proportional Representation**) ही एक निवडणूक पद्धत आहे, ज्यामध्ये प्रत्येक गटाला त्यांच्या लोकसंख्येच्या किंवा मतांच्या प्रमाणात प्रतिनिधित्व दिले जाते. या पद्धतीचा उद्देश लोकशाही प्रक्रियेत विविध गटांना न्याय्य आणि योग्य प्रतिनिधित्व देणे हा आहे.

प्रमाणशीर प्रतिनिधित्वाची वैशिष्ट्ये

1. मतांचे प्रतिनिधित्व:
 - मतदारांनी ज्या पक्षाला किंवा उमेदवाराला मतदान केले आहे, त्या मतांचे प्रमाण लोकसभेतील किंवा विधानसभा सदस्यांमध्ये परावर्तित होते.
 - उदाहरणार्थ, जर एखाद्या पक्षाला 40% मते मिळाली, तर त्याला सभागृहात 40% जागा मिळतात.
2. अल्पसंख्याकांचे प्रतिनिधित्व:
 - बहुसंख्यक मतांचे वर्चस्व कमी करण्यासाठी प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व अल्पसंख्यांक गटांना योग्य प्रमाणात प्रतिनिधित्व मिळवून देते.
3. विविधतेला प्रोत्साहन:
 - विविध राजकीय, सामाजिक, आणि सांस्कृतिक गटांना त्यांच्या मतांच्या प्रमाणात प्रतिनिधित्व मिळते.
4. बहुविध मतदारसंघ:
 - प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व बहुतेक वेळा मोठ्या मतदारसंघांमध्ये किंवा संपूर्ण देशाला एकच मतदारसंघ मानून वापरले जाते.

प्रमाणशीर प्रतिनिधित्वाचे प्रकार

1. लिस्ट प्रणाली (List System):

- मतदार पक्षांना मतदान करतात, आणि पक्षाने दिलेल्या उमेदवारांच्या यादीतून मतांच्या प्रमाणात उमेदवार निवडले जातात.
- उदाहरण: दक्षिण आफ्रिका, इस्रायल.

2. एक हस्तांतरणीय मत प्रणाली (Single Transferable Vote - STV):

- मतदार एका उमेदवाराला पसंतीक्रम देतो. जर पहिल्या पसंतीचा उमेदवार अपयशी ठरला, तर मत दुसऱ्या पसंतीकडे हस्तांतरित होते.
- उदाहरण: आयरलंड, माल्टा.

प्रमाणशीर प्रतिनिधित्वाचे फायदे

1. अल्पसंख्याकांचे संरक्षण:
 - अल्पसंख्य गटांना त्यांच्या मतांच्या प्रमाणात न्याय्य प्रतिनिधित्व मिळते, ज्यामुळे त्यांचे राजकीय हक्क सुरक्षित राहतात.
2. प्रत्येक मताला महत्त्व:
 - प्रत्येक मताचे प्रतिनिधित्व होते, त्यामुळे मतदारांचा सरकारावर अधिक विश्वास निर्माण होतो.
3. सामाजिक समता:
 - समाजातील विविध गटांचे प्रतिनिधित्व सुनिश्चित होऊन सर्वसमावेशकता वाढते.
4. चांगले निर्णय:
 - निर्णयप्रक्रियेत विविध गटांचे मत विचारात घेतल्याने समाजासाठी चांगले आणि संतुलित निर्णय होऊ शकतात.

प्रमाणशीर प्रतिनिधित्वाचे तोटे

1. स्थिरतेचा अभाव:
 - छोट्या पक्षांना जागा मिळाल्यामुळे स्थिर सरकार स्थापन होण्यास अडचण येते आणि बहुपक्षीय सरकारे (Coalition Governments) तयार होतात.
2. अत्यधिक दबावगट:
 - लहान पक्ष दबावगट बनून निर्णयप्रक्रियेवर अधिक प्रभाव टाकू शकतात.
3. प्रत्यक्ष प्रतिनिधित्वाचा अभाव:
 - मतदार आणि प्रतिनिधी यांच्यात थेट नाते निर्माण होत नाही, कारण मत बहुधा पक्षाला दिले जाते.

प्रमाणशीर प्रतिनिधित्वाचे उदाहरणे

1. इस्रायल:

- इस्रायलमध्ये संपूर्ण देश एकच मतदारसंघ मानला जातो आणि मतांच्या प्रमाणात पक्षांना संसदेत जागा दिल्या जातात.
- 2. दक्षिण आफ्रिका:
 - विविधतेने समृद्ध समाज असल्याने, प्रत्येक गटाला प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व दिले जाते.
- 3. आयरलंड (STV प्रणाली):
 - मतदार उमेदवारांना पसंतीक्रम देतात, ज्यामुळे मतदारांचा निर्णय अधिक अचूकपणे परावर्तित होतो.

भारत आणि प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व

भारतीय निवडणूक प्रणाली मुख्यतः पहिल्या क्रमांकाच्या मतदारसंख्या प्रणाली (**First Past the Post System**) वर आधारित आहे. त्यामुळे भारतात प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व सर्रास वापरले जात नाही. मात्र, राज्यसभा निवडणुकांमध्ये आणि राष्ट्रपती-उपराष्ट्रपती निवडणुकीत एक हस्तांतरणीय मत प्रणाली (STV) वापरली जाते, जी प्रमाणशीर प्रतिनिधित्वाचा एक प्रकार आहे.

जॉन स्टुअर्ट मील यांचा दृष्टिकोन

जॉन स्टुअर्ट मील यांनी प्रातिनिधिक लोकशाहीमध्ये अल्पसंख्याकांचे संरक्षण करण्यासाठी प्रमाणशीर प्रतिनिधित्वाचे महत्त्व स्पष्ट केले. त्यांच्या मते:

- बहुसंख्य गटांचा वर्चस्व टाळण्यासाठी प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व आवश्यक आहे.
- हे लोकशाही प्रक्रियेला अधिक न्याय्य आणि सर्वसमावेशक बनवते.

प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व ही लोकशाहीतील न्याय्य आणि सर्वसमावेशक प्रतिनिधित्वाची एक महत्वाची पद्धत आहे. ती अल्पसंख्याकां गटांना संरक्षण देते, मतांच्या मूल्याचे योग्य प्रतिनिधित्व करते, आणि समाजातील विविध गटांना एकत्र आणते. जॉन स्टुअर्ट मील यांनी तिचे महत्त्व पटवून देत ती लोकशाहीसाठी आवश्यक तत्त्व मानली आहे.

जॉन रॉल्स

न्यायाची संकल्पना

प्लेटो पासून न्यायाच्या संकल्पने चर्चा - रॉल्सने २० शतकात ही चर्चा चालू ठेवली - प्लेटोची संकल्पना - डोके, हृदय आणि पोट - शैक्षणिक व्यवस्था - सत्ताधारी आणि सैनिक वर्गासाठी खाजगी संपत्तीवरील बंदी - लग्नाला बंदी - उत्पादक वर्गाकडे संपत्ती असू शकते आणि ते लग्नही करू शकतात - खाजगी संपत्ती आणि कुटुंब हे दोन माणसाला भ्रष्ट करणारे घटक आहेत. सत्ताधारी आणि सैनिक भ्रष्ट झाले की संपूर्ण समाजाला त्याचे परिणाम भोगावे लागतात. तत्त्वज्ञ राज्यकर्ता निर्माण करायचा असेल तर त्याला या सगळ्या दिव्यातून जावे लागेल - मगच तो न्याय प्रस्थापित करू शकेल याची खात्री देता येते.

प्लेटोनंतर या विषयाची चर्चा फारशी झाली नाही. कार्ल मार्क्स नंतर सिद्धांतांची परंपरा खंडीत झाली.

जॉन रॉल्स - महान राजकीय तत्त्वज्ञ, २० व्या शतकातील सर्वात महत्वाचे विचारवंत

Theory of Justice - 1971 मध्ये लिहीलेले पुस्तक - १९५७ मधील एका लेखापासून या पुस्तकाच्या निर्मितीला सुरवात झाली असे म्हणता येईल. १९६३ आणि १९६७ मध्ये त्यामध्ये आणखी भर पडली. काही शोधनिबंध प्रसिद्ध झाले. या पुस्तकाची अगदी अलिकडची आवृत्ती १९९९ मध्ये प्रसिद्ध झाली. अनेक भाषांमध्ये या पुस्तकाचे भाषांतर झाले. या पुस्तकावर प्रचंड टीकाही झाली. एकाच संकल्पनेच्या चर्चेची चाळीस वर्षे ही नोंद घेण्यासारखी गोष्ट आहे..

रॉल्स यांची इतर पुस्तके

1985 - Justice as Fairness: Political, not metaphysical (article)

1993 - Political Liberalism

1999 - The Laws of Peoples

1999 - Collected Papers

1999 - Revised edition of Theory of Justice

2001 - Justice as Fairness - A restatement

रॉल्सने वादविवादाची सॉक्रेटीस आणि प्लेटोची परंपरा चालवलेली दिसते. रॉल्स यांनी नैतिक तत्त्वज्ञान, राज्यशास्त्र, नीतीशास्त्र, आणि राजकीय अर्थशास्त्राच्या चौकटीत या संकल्पनेवर चर्चा केली. त्यांच्या या क्रांतिकारी कार्याने या क्षेत्रांना नवे दृष्टिकोन दिले. रॉल्स यांचे 2002 मध्ये निधन झाले. ते एक प्रभावशाली अमेरिकन विचारवंत होते.

रॉल्सच्या विचारांची पार्श्वभूमी

रॉल्स स्वतः दुसऱ्या महायुद्धादरम्यान सैनिक, जपानमधील अनुभव - अण्वस्त्रांचा.

Holocaust - ज्यूंचे हत्याकांड - Fascism, Nazism - म्हणूनच - least advantaged, वंचित, शोषित हे शब्द त्यांच्या लिखाणात सारखे डोकावतात.

दुसऱ्या महायुद्धाचा अंत

अमेरिकेचा महासत्ता म्हणून उदय

शीतयुद्ध

विचारप्रणालीचा अंत – Daniel Bell

औद्योगिकरणानंतरचा समाज – post industrial society

व्हिएटनाम युद्धाला होणारा विरोध

अमेरिकेतील संपन्नता – ही संपन्नता फसवी आहे – असमानतेवर आधारित आहे याची रॉल्सना जाणीव होती.

रॉल्सना पडलेला प्रश्न – अमेरिकेतील संपन्नता खरी आहे का ? ती सगळ्यांपर्यंत पोचली आहे का ?

पाश्चिमात्य राजकीय संस्था कुठल्या विचारप्रणालीच्या आधारावर चाललेल्या आहेत? – सध्या त्या उपयुक्ततावादाच्या आधारावर चाललेल्या आहेत. पण त्यामुळे वंचितांना न्याय मिळालेला नाही, त्यामुळे उपयुक्ततावादाचे खंडन आपल्याला करावे लागेल. उपयुक्ततावादाला पर्याय मांडावा लागेल आणि त्यानंतरच न्यायाच्या संकल्पनेला एक भक्कम आधार देता येईल.

समाजात दुष्ट प्रवृत्ती का आहे?

अशा परिस्थितीत मानवी अस्तित्व शक्य आहे का?

न्यायाधिष्ठीत समाज शक्य आहे का ?

मानवी वृत्ती ही नैसर्गिकदृष्ट्या अनैतिक, भ्रष्ट नाही. माणसाचा मूळ स्वभाव समाजशील आहे व न्यायासाठी तो स्वतःवर प्रयत्नपूर्वक निर्बंध घालण्यास सक्षम आहे, म्हणूनच न्याय हे मानवी स्वभावाशी सुसंगत मूल्य आहे.

Justice should be the foundation of any good society or political system. न्याय हा कोणत्याही चांगल्या समाजाचा किंवा राजकीय व्यवस्थेचा आधार असला पाहिजे

रॉल्सना उपयुक्ततावादाला पर्याय द्यायचा होता. उपयुक्ततावाद ही जेरेमी बेंथॅम आणि जेम्स मील यांनी मांडलेली विचारप्रणाली. जॉन स्टुअर्ट मीलने त्यामध्ये काही सुधारणा सुचवल्या. १९५० आणि ६० च्या दशकातील हा प्रबळ राजकीय सिद्धांत होता – सर्वाधिक लोकांचे सर्वाधिक सुख – The greatest happiness of the greatest number – सर्व लोकांचे एकूण/सरासरी हित जास्तीजास्त वाढवणे – Maximise the overall/average well being of all people.

परंतु सरासरी हित वाढवण्याच्या प्रयत्नात वंचितांच्या हिताकडे दुर्लक्ष होऊ शकते शिवाय सुखाची – आनंदाची व्याख्या आणि त्यातील गुणात्मक फरक या विषयीचा प्रश्न होताच. अर्थात हा प्रश्न जॉन स्टुअर्ट मीलने पण मांडला होता.

१७ व्या शतकानंतर युरोपात लॉकने मांडलेला उदारमतवाद सगळीकडे स्वीकारलेला विचार होता – ती व्यक्तीला महत्त्व देणारी विचारप्रणाली आहे. मी, माझे हक्क आणि माझे स्वातंत्र्य फक्त याचा विचार यामध्ये केला जातो. रॉल्सचा न्यायाचा सिद्धांत हा उपयुक्ततावादाला पर्याय म्हणून मांडला जातो.

रॉल्सवर जॉन लॉक, रुसो आणि इम्यान्युअल कांट या विचारवंतांचा प्रभाव. जॉन लॉककडून त्यांनी उदारमतवाद, नैसर्गिक हक्कांचा सिद्धांत, स्वातंत्र्याचा आग्रह, लोकशाही, मर्यादीत शासन ह्या गोष्टी घेतल्या.

लॉक आणि रुसोकडून रॉल्स सामाजिक कराराची संकल्पना घेतात. सामाजिक कराराची चौकट त्यांना उपयुक्त वाटते कारण सामाजिक करारामध्ये मांडला जाणारा सर्वात महत्वाचा मुद्दा म्हणजे सदसदविवेक बुद्धी असलेली व्यक्ती ही स्वेच्छेने करार करत आहे. रॉल्स हे पूर्णपणे लोकशाहीवादी आहेत. त्यामुळे त्यांचा हा विचार स्पष्ट आहे की लोकांमध्ये न्यायाबद्दल एकवाक्यता स्वेच्छेने यायला हवी. न्यायावर आधारित नव्या राज्याची निर्मिती स्वेच्छेने असली पाहिजे.

रुसोचा माणसाच्या चांगुलपणावर विश्वास होता. रॉल्सना हा त्याचा विचार पटलेला दिसतो. तसेच रुसोचा सामुहिक ईहेचा – सगळ्यांनी मिळून सर्वांच्या हितासाठी कार्य करणे – विचारही त्यांनी स्विकारलेला दिसतो.

रॉल्सवर कांटचा सर्वात जास्त प्रभाव. कांट हे जर्मन आदर्शवादी विचारवंत. कांटचा व्यक्तीप्रतिष्ठेचा मुद्दा रॉल्सना महत्वाचा वाटतो. रॉल्स dignity of the individual याला खूप महत्त्व देतात. प्रत्येक व्यक्तीची एक प्रतिष्ठा आहे आणि समाजात त्याला आदर मिळालाच पाहिजे.

व्यक्तीला हक्कासारखीच कर्तव्यांचीही जाणीव असली पाहिजे. नवी व्यवस्था उभी केल्यानंतर कायद्यांचे पालन करण्याची जबाबदारी शेवटी नागरिकांवरच असणार आहे. नैतिक तत्त्वज्ञानाचा हा मुद्दा हा रॉल्सवरील कांटचा प्रभाव दर्शवतो.

रॉल्सच्या मते न्याय म्हणजे रास्तपणा – Justice as Fairness

इथे न्यायाला उदारमतवादाची चौकट आहे.

लोकशाही महत्वाची

सर्वांना समान राजकीय हक्क असतील – आपले मत व्यक्त करणे, संघटन, सरकारला विरोध हे अधिकार नागरिकांना असतील.

हे हल्ली जगभार कमी होताना दिसते आहे – सत्ताधऱ्यांकडून विरोधकांना हरत-हेने संपवण्याचे प्रकार सुरु आहेत. त्यामुळे हे विचार अंमलात आणणे कठीण होत चालले आहे.

शिक्षणाची आणि व्यवसायाची समान संधी मिळणार आहे – यासाठी सरकारला विशेष प्रयत्न करावे लागतील, मोठी गुंतवणूक करावी लागेल. त्यासाठी पैसा हवा – तो करांमधून मिळतो आणि मोठ्या प्रमाणावर कर समाजातील श्रीमंत वर्गाकडून येतो. तो त्यांच्याकडचा पैसा गरिबांकडे वळवला पाहिजे – वळवणे हे हुकूमशाहीत किंवा साम्यवादात सहज शक्य आहे परंतु लोकशाही व्यवस्थेत ते कसे साध्य करणार?

मुक्त बाजारपेठ असेल.

व्यक्तीच्या व्यवसाय स्वातंत्र्याचा सन्मान

वंचित घटकांना किमान सामाजिक लाभ/सेवा प्रदान करणे

रॉल्स यांचे प्रारूप (model)

रॉल्स सामाजिक कराराची परंपरा मान्य करतात. त्यांचे प्रारूप त्यावर आधारित आहे. त्यांनी लॉक, रुसो, कांट यांची लोकशाही आणि उदारमतवादावर आधारित सामाजिक करार परंपरा पुढे विकसित केली आहे.

Original position - मूळ स्थिती

सामाजिक कराराच्या सिद्धांतामध्ये निसर्गावस्थेचा उल्लेख आहे. तो starting point आहे. त्याऐवजी रॉल्स original position इथून सुरवात करतात – हे सगळे काल्पनिक (hypothetical – गृहीत धरणे, गृहीतक) आहे. Theory building – सिद्धांत मांडणीसाठी काही गृहीतकांची गरज असते, त्यापैकीच हे एक.

मूळ स्थिती म्हणजे काय?

न्याय्य समाज निर्मितीसाठी आपल्याला एका विशिष्ट स्थितीपासून सुरवात करावी लागेल. या परिस्थितीत स्वातंत्र्य, समानता आणि नैतिक बाबी सर्व लोकांसाठी समान असतील. ही काल्पनिक अवस्था आहे. न्यायाच्या विचारांना आधार देण्यासाठी हा प्रयोग आहे. लोक आपले प्रतिनिधी निवडतील. ते प्रतिनिधी न्यायाची तत्वे मांडतील आणि राज्यव्यवस्थेची रचना करतील.

मूळ स्थितीची तीन वैशिष्ट्ये आहेत:-

लोक विवेकी असतात – योग्य अयोग्य यामधील फरक त्यांना करता येतो. Man is a rational being.

लोक विचारी आहेत – त्यांना आयुष्यात काय साध्य करायचे आहे याची कल्पना आहे. People are prudent – व्यवहारी, वास्तववादी

लोक परस्परांपासून अलिप्त आहेत – करारातील पक्ष म्हणून ते एकमेकांपासून तटस्थ आहेत त्यांच्यामध्ये प्रेम किंवा मत्सर अशी कोणतीही भावना नाही. तुमचे विचार तुमच्यापाशी, माझे माझ्यापाशी हे प्रत्येकाचे धोरण आहे. People are indifferent.

अज्ञानाचा पडदा - Veil of ignorance

आपण कोण आहोत हे सगळेच विसरलेले आहेत. आणि तशा स्थितीत ते सामाजिक करार करणार आहेत. सहसा करार करणाऱ्या दोन व्यक्तींना किंवा पक्षांना एकमेकांबद्दल पूर्ण माहिती असते – उदा. धर्म, जात, आर्थिक-शैक्षणिक स्थिती, पत अशा सर्व बाबींची सांगोपांग माहिती असते. करार करताना काही गोष्टी आधीच ठरलेल्या असतात. मी तुमच्याशी व्यवहार करणार की नाही हे अगोदर ठरलेले नाही. करार करताना माझा जास्ती जास्त फायदा कसा होईल हे मी पाहणार तसेच समोरच्या पक्षाचाही तोच दृष्टीकोन असणार.

प्रत्येकजण आपल्या अस्मिता आपल्या बरोबर carry करत असतो – धर्म, जात, वंश, लिंग अशा सर्व. समाजात वावरत असताना त्या अस्मितांचे आपण भांडवल करतो. काही लोकांना जवळ करतो तर काहींना दूर ठेवतो.

आपले आमदार-खासदार किंवा धोरण ठरवणारे अस्मितांच्या आधारे व्यवहार करतात, धोरण आखतात. त्यामुळे धोरण आखणीमध्ये सुद्धा १०० टक्के सगळ्यांचा विचार होईल असे नाही.

रॉल्स हे सगळ जाणतात, कारण अमेरिकेतही हीच स्थिती आहे. अमेरिकेतील welfare capitalism ते नाकारतात, आणि त्यांचा पर्याय वेगळा आहे हे ठामपणे मांडतात. अमेरिकेतील प्रचलित व्यवस्था न्यायाला धरून नाही. तिथे lobbying चालते. धोरण आखणारे आपले स्वार्थ पुढे करत आहेत. अशा स्थितीत आहरे वर्गाचे जास्त भले होत असते आणि नाहीरे वर्ग मागे पडत जातात.

गृहीत धरलेल्या मूळ अवस्थेमध्ये तशी स्थिती नाही कारण कोणालाच कोणाबद्दलही आणि अगदी आपल्या बद्दलही काही माहिती नाही. सगळ्यांनी अज्ञानाचा पडदा डोळ्यापुढे ओढून घेतला आहे. त्यामुळे मूळ

स्थितीमध्ये न्यायाच्या तत्वांची निःपक्षपाती निवड करायची असेल तर प्रत्येकाने आपली भूमिका विसरणे गरजेचे आहे, अस्मिचा सोडून देणे गरजेचे आहे – म्हणजेच प्रत्येकाच्या चेहऱ्यावर एक अज्ञानाचा पडदा असेल. मी पुरुष आहे की स्त्री हेसुद्धा मला माहित नाही. मी गरीब आहे की श्रीमंत मला माहित नाही. कृष्णवर्णीय आहे की गोरा हे माहिती नाही. मला माझ्याबद्दल कुठलीच गोष्ट माहिती नाही. यालाच अज्ञानाचा पडदा म्हणतात. सर्वांनी समानतेच्या तत्वावर एकत्र यावे यासाठी हा अज्ञानाचा पडदा तयार करण्यात आला आहे.

जेव्हा अशा अवस्थेत न्यायाची तत्वे ठरवली जातील त्यावेळी प्रत्येक जण हाच विचार करेल की जेव्हा अज्ञानाचा पडदा दूर होईल तेव्हा मी गरीबातला गरीब निघालो तरी ती तत्वे माझ्यासाठी न्याय्य ठरतील. याचा सरळ साधा अर्थ असा की न्याय प्रस्थापित करण्याच्या प्रक्रियेत असणारी माणसे जोपर्यंत पूर्णपणे निःपक्षपाती असणार नाहीत तोपर्यंत खऱ्या अर्थाने न्याय प्रस्थापित करणे अत्यंत अवघड आहे. अज्ञानाचा पडदा गरजेचा आहे कारण आपण अस्मितांच्या सह न्यायाची तत्वे ठरवण्यासाठी बसलो तर खरा न्याय होईल याची खात्री नाही.

न्यायाची दोन तत्वे - Two principles of justice

एकदा अशा निःपक्षपाती स्थितीमध्ये गेल्यानंतर माणसे न्यायाच्या दोन तत्वांची निवड करतील.

पहिलेतत्त्व - प्रत्येक व्यक्तीला अधिकतम मूलभूत स्वातंत्र्य मिळण्याचा मूलभूत हक्क आहे.

All people will have all basic freedoms. अर्थात स्वातंत्र्याची ही संकल्पना इतरांच्या स्वातंत्र्याच्या कल्पनेशी सुसंगत असणार आहे. म्हणजे दुसऱ्याच्या स्वातंत्र्यावर गदा आणणारी असणार नाही.

विचारांचे स्वातंत्र्य – विवेकाचे स्वातंत्र्य – रेनेसाँस मधील महत्त्वाची संकल्पना – I think and therefore I am. माणूस म्हणून जन्माला आल्यामुळे प्रत्येक माणसाला हे मिळायला हवे. कोणताही धर्म स्वीकारा किंवा कुठलाही धर्म स्वीकारू नका. प्रत्येकाला जे वाटते ते विविध मार्गांनी व्यक्त करण्याचे स्वातंत्र्य. हा खूप मोठा अधिकार आहे. प्रत्यक्ष उदाहरणे बघितली तरच याचा अर्थ लक्षात येईल.

संघटना स्वातंत्र्य– Freedom of association – समविचारी व्यक्तींबरोबर एकत्र येऊन काही विचारांची देवाण-घेवाण करणे, प्रश्न विचारणे-उपस्थित करणे शक्य असेल. त्यामुळे मी माणूस म्हणून अजून चांगल्या पद्धतीने घडू शकेन.

राजकीय स्वातंत्र्य-मतादानाचा हक्क, राजकीय प्रक्रियांमध्ये सहभागी होण्याचे स्वातंत्र्य

वैयक्तिक स्वातंत्र्य– As a person I should get the freedom to grow – व्यक्ती म्हणून स्वतःचा विकास करण्याचे स्वातंत्र्य

व्यवसाय स्वातंत्र्य– मला हवा तो व्यवसाय, हवे ते करियर करण्याचे स्वातंत्र्य

कायद्याचे राज्य – मनमानी अटकेपासून स्वातंत्र्य– Rule of Law – freedom from arbitrary arrest. मी भीतीखाली राहीलो तर समाजात माझा वावर पूर्णपणे माझ्या मनुष्यत्वाला धरून होणार नाही. माझे व्यक्तीमत्त्व विकसित करायला मला वाव मिळणार नाही. कायद्याच्या राज्यामध्ये मला कुठल्याही प्रकारची भीती नसावी.

यापैकी कोणतेही स्वातंत्र्य अनिर्बंध नाही. स्वातंत्र्य हे केवळ स्वातंत्र्याच्या फायद्यासाठी प्रतिबंधित केले जाऊ शकते. आपल्या राज्यघटनेतही अशाच प्रकारची रचना आहे. उदा. मोठ्या शहरांमध्ये काही मुले रात्री दोन वाजता मोठा आवाज करत मोटारसायकल चालवत असतात. ते असा दावा करतील की त्यांना स्वातंत्र्य आहे. पण इतर सामान्य माणसे असे म्हणू शकतात की रात्री शांतपणे झोपण्याचे आमचे स्वातंत्र्य तुमच्या वागण्यामुळे बाधित होत आहे, त्यावर गदा येते आहे. त्यामुळे मोटारसायकल स्वारांच्या स्वातंत्र्यावर गदा आणावी लागली तरी ते रास्त असणार आहे. कारण इतर बहुसंख्य लोकांच्या स्वातंत्र्याला ते फायदेशीर होणार आहे.

दुसरेतत्त्व - विषमतेचे तत्त्व - Difference principle

सामाजिक आणि आर्थिक विषमतांची व्यवस्था केली पाहिजे

या विषमतेमुळे समाजातील उपेक्षित स्तरावरील लोकांचा फायदा झाला पाहिजे. तर त्याप्रकारची विषमता स्वीकारली जाईल अन्यथा नाही. श्रीमंत आणि गरीबांमध्ये प्रचंड दरी आहे – हे अजिबात योग्य नाही. ते कमी करण्यासाठी सरकारने काही धोरणे आखली आणि त्यामुळे काही विषमता निर्माण होत असेल तर ते योग्य आहे. Maximin rule – Maximum benefits go to those who are at the lowest level. सर्वाधिक फायदे सर्वात खालच्या पातळीवर असलेल्या लोकांना मिळाले पाहिजेत.

मुळात असमानता कशामुळे आहे? आपण एका वर्गामध्ये जन्म घेतो. ते कोणाच्याच हाती नाही. परंतु जे श्रीमंत घराच जन्म घेतात त्यांना पुढे आयुष्यभर त्याचा फायदा मिळत राहतो आणि जे गरीब घरात जन्म घेतात त्यांना त्याचा तोटा कायम सहन करावा लागतो. गरीब कुटुंबात जन्मल्यामुळे काही संधी ज्या मिळायला हव्या होत्या त्या मिळू शकलेल्या नाहीत. खूप प्रयत्न करूनही अशा माणसाना आपल्या वर्गाची मर्यादा पार करता येत नाही. याला जबाबदार कोण? (यावर काही लोक कर्म सिद्धांत मांडतील – प्रत्येक माणूस आपल्या कर्माची फळे भोगतो.)

समाजातील सर्व माणसांकडे काही गुण आहेत. समाजाने या सर्व लोकांना एकत्रित आणून त्यांच्यामध्ये असलेल्या गुणांचा फायदा करून घेतला पाहिजे – reciprocity – देवाणघेवाण, परस्पर सहकार्य – एकमेकांच्या गुणांचा फायदा एकमेकांना झाला पाहिजे.

Distributive justice – वितरणात्मक न्याय – We have to distribute the goods – What are the goods? – Freedom, Wealth, Opportunities, Status – संपत्तीचे न्याय्य वितरण झाले पाहिजे – स्वातंत्र्य, संपत्ती, संधी, दर्जा या सगळ्या गोष्टींचा समावेश या संपत्तीच्या संकल्पनेमध्ये होतो.

अशी विषमता ज्या अधिकारपदांमुळे किंवा सामाजिक स्थानामुळे होत असेल ती अधिकारपदे वा सामाजिक दर्जा मिळवण्याच्या संधी सर्वांना समानतेने उपलब्ध असल्या पाहिजेत (MPSC-UPSC exams) FEO – Fair equality of opportunity – समान संधीचे तत्त्व.

समान संधी का द्यावी?

प्रत्येकाला समान संधी मिळायलाच हवी आहे कारण – त्यामुळेच प्रत्येक माणूस आपला स्वाभिमान जपू शकतो. प्रत्येकाचा स्वाभिमान जपला जाईल तेव्हाच तो समाजाचा एक चांगला आधार बनू शकतो आणि सगळे लोक एकजुटीने राहू शकतील. जर एखाद्याला समान संधी दिली नाही तर समान नागरिक म्हणून आपण त्यांचा सन्मान नाकारत आहोत.

अशी समान संधी कशी मिळू शकेल? त्याचे मार्ग कोणते ?

इच्छित सामाजिक-राजकीय पदांवर प्रवेशावरील निर्बंध नसावेत.

शिक्षणामध्ये सर्वांना समान संधी मिळावी.

रॉल्स चे विषमतेचे तत्त्व अत्यंत मूलगामी परिवर्तन घडवून आणणारे तत्त्व आहे – अत्यंत पुरोगामी – वंचितांच्या उत्थानासाठी गरजेचा प्रक्रियात्मक उपाय. हा उपाय सुचवताना रॉल्स उपयुक्ततावादावर टीका करतात. Greatest happiness of the greatest number या मध्ये काही जणांचा समावेश होत नाही. वंचित मागेच राहतात.

महात्मा गांधींनी याला अंत्योदयाचा पर्याय दिला होता.

The following is Gandhi ji's Talisman:

Recall the face of the poorest and the weakest man [woman] whom you may have seen, and ask yourself, if the step you contemplate is going to be of any use to him [her]. Will he [she] gain anything by it?

महात्मा गांधीजींचे सूत्र:

तुम्ही पाहिलेल्या सर्वात गरीब आणि दुर्बल व्यक्तीचे [स्त्री किंवा पुरुष] स्मरण करा आणि स्वतःला विचारा, तुम्ही उचलत असलेले पाऊल त्या व्यक्तीस काही उपयोगी ठरेल का? त्या व्यक्तीस त्यातून काही लाभ होईल का?

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनीही सामाजिक न्यायाबद्दल एक वेगळी मांडणी केलेलीच होती, So we are blessed. पण पाश्चिमात्य देशात उदारमतवाद, व्यक्तीवाद या चौकटीत सार्वजनिक धोरणे अंमलात आणली गेली. Trickle down effect – संपन्नता खालच्या स्तरापर्यंत आपोआप झिरपत जाईल – होईल असा त्यांचा विश्वास होता. रॉल्सना हे मान्य नाही. झिरपण आतापर्यंत झालेल नाही, ते होणारही नाही. विचारपूर्वक काही हस्तक्षेप सरकारला करावे लागतील. या हस्तक्षेपामुळेच समाजातील वंचितांपर्यंत प्रगतीचे फायदे पोहचवता येणार आहेत.

Actualisation of principles – तत्त्वे प्रत्यक्षात आणण्याचे मार्ग

न्यायाची संकल्पना वास्तवात आणण्यासाठी रॉल्सनी एक चौकट मांडलेली आहे. चार टप्प्यात न्यायाची संकल्पना वास्तवात आणता येईल.

संविधानाची निर्मिती- या टप्प्यावर अज्ञानाचा पडदा थोडा दूर केला जाईल. अज्ञानाचा पडदा चौथ्या टप्प्यावर पूर्णपणे दूर केला जाईल. घटनात्मक लोकशाही आणायची आहे.

संस्थांची निर्मिती – कायदेमंडळ, कार्याकारीमंडळ, न्यायमंडळ, आर्थिक संस्था – रॉल्स भांडवलशाही आणि साम्यवाद दोन्ही व्यवस्था नाकारतात. Property owning democracy चा पर्याय ते देतात. या टप्प्यावरही अज्ञानाचा पडदा असणारच.

कायदेमंडळ – विषमतेच्या तत्वाच्या आधारे कायदे बनवले जातील.

अंमलबजावणी – नागरिकांची कर्तव्ये आणि नागरिकांवरील बंधने – या टप्प्यावर अज्ञानाचा पडदा दूर होईल.

राजकीय आणि आर्थिक व्यवस्था कोणत्या प्रकारची असेल?

सांविधानिक लोकशाही – Constitutional democracy – न्यायाच्या तत्वांवर आधारित सुसंघटीत समाज – Well ordered society – ही एक औपचारिक संकल्पना आहे. या समाजातील नियम लोक स्वेच्छेने पाळतील कारण त्यांनी स्वतःच ते बनवलेले आहेत. ते निःपक्षपातीपणे बनवलेले आहेत. त्यामुळे ते सर्वांच्या हिताचे असणार. न्यायाबद्दल नागरिकांमध्ये सहमती असणार आहे.

आर्थिक व्यवस्था

Property owning democracy – संपत्तीची मालकी असलेली लोकशाही

उत्पादनाच्या साधनांची मालकी अनेकांकडे – रॉल्स खाजगी मालमतेच्या विरोधी नाही. भांडवलशाहीमध्ये भांडवलदार वर्गाकडे उत्पादन साधनांची मालकी असते. कामगार वर्ग आणि इतर या साधनांपासून वंचित राहतात. रॉल्स यांचा प्रयत्न न्यायाच्या तत्वाचा शक्य तितका अधिक प्रसार करणे आणि अगदी शेवटच्या व्यक्तीपर्यंत न्याय पोहचवणे हा आहे. उत्पादनाच्या साधनांची मालकी वंचितांपर्यंत पोचली पाहिजे असे त्यांचे मत आहे.

उत्पन्न आणि संपत्तीची असमानता कमीत कमी

संधीची समानता

न्याय्य राजकीय स्वातंत्र्य

सार्वत्रिक शिक्षण आणि सार्वत्रिक आरोग्य सेवा

Political Liberalism – राजकीय उदारमतवाद – १९९३ चे पुस्तक

A theory of justice मध्ये न्यायासंबंधी मांडलेले विचार हे आदर्शवादी होते हे रॉल्स या पुस्तकात मान्य करतात. जनतेमध्ये १०० टक्के सहमती होईल की नाही यांची त्यांना खात्री वाटत नाही. Democratic societies are plural societies – लोकशाही समाज हे बहुसत्ताक असतात. धर्म, जात, भाषा, प्रांत या मुद्द्यांवरून मतभेद अशा समाजांमध्ये असणार आहेत. ते वाजवी असू शकतात. परंतु असे मतभेद असले तरी एक overlapping consensus निर्माण होऊ शकतो. Overlapping consensus म्हणजे काय – वेगवेगळ्या भूमिका आणि अस्मिता असतानाही विवेकी नागरिक – Reasonable citizens – न्यायाची एक संकल्पना निर्माण करू शकतील. मतभेदांच्या पलिकडे जाऊन न्यायाच्या काही किमान तत्वांबद्दल आपले एकमत होऊ शकते.

Law of peoples – तिसरे पुस्तक

आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या संदर्भातील पुस्तक

थेअरी ऑफ जस्टीस वरील टिका

रॉल्स चा सिद्धांत पाश्चिमात्य जग डोळ्यापुढे ठेऊन मांडला आहे ही मुख्य टिका त्यांच्या पुस्तकावर आणि सिद्धांतावर होते.

जॉन रॉल्स यांची वितरणात्मक न्यायाची संकल्पना (short note)

रॉल्स यांची वितरणात्मक न्याय (Distributive Justice) संकल्पना "न्यायसंगतता म्हणजेच न्याय" (Justice as Fairness) या त्यांच्या सिद्धांताचा एक महत्वाचा भाग आहे. या संकल्पनेत त्यांनी समाजातील संसाधनांचे आणि संधींचे वितरण न्यायसंगत आणि नैतिक पद्धतीने कसे करावे यावर भर दिला आहे.

रॉल्स यांची वितरणात्मक न्यायाची तत्वे:

1. समान स्वातंत्र्य तत्त्व (Equal Liberty Principle):

- प्रत्येक व्यक्तीला मूलभूत हक्क आणि स्वातंत्र्य समान प्रमाणात दिले पाहिजे.
- उदा.: बोलण्याचे स्वातंत्र्य, मताधिकार, धार्मिक स्वातंत्र्य, आणि कायद्यापुढे समानता ही प्रत्येकाला समानपणे लागू व्हायला हवीत.

2. डिफरन्स तत्त्व (Difference Principle):

- आर्थिक आणि सामाजिक असमानता अनुमत आहे, परंतु ती फक्त तेव्हाच योग्य ठरेल जेव्हा ती वंचित गटांच्या फायद्यासाठी असेल.
- उदा.: जर काही व्यक्ती अतिशय श्रीमंत होतील, परंतु त्यांच्या संपत्तीमुळे वंचित वर्गांना चांगले रोजगार किंवा सामाजिक सुविधा उपलब्ध होतील, तर अशा असमानतेला न्याय्य मानले जाईल.

3. समान संधीचे तत्त्व (Fair Equality of Opportunity):

- प्रत्येक व्यक्तीस त्यांच्या कौशल्यांनुसार प्रगती करण्यासाठी समान संधी मिळायला हवीत.
- उदा.: एक गरीब मुलगा आणि एक श्रीमंत मुलगा, दोघांनाही एकसमान शिक्षण आणि स्पर्धा करण्यासाठी समान सुविधा उपलब्ध करून देणे.

रॉल्स यांच्या संकल्पनेची उदाहरणे:

1. शिक्षणाचा अधिकार:

- जर समाजाने सर्वांना समान शिक्षणाची संधी दिली, जसे की सार्वजनिक शाळा आणि शिष्यवृत्ती योजना वंचित गटांसाठी लागू केल्या, तर हे वितरणात्मक न्यायाचे उदाहरण ठरेल.

2. कररचना:

- रॉल्सच्या डिफरन्स तत्त्वानुसार, जास्त उत्पन्न असणाऱ्या लोकांकडून जास्त कर आकारला जातो आणि तो निधी गरिबांच्या कल्याणासाठी वापरला जातो. उदा.: गरीबांसाठी आरोग्यसेवा, अन्नधान्य योजनेचा वापर.

3. सामाजिक सुरक्षा:

- वृद्धापकाळ पेंशन, बेरोजगारी भत्ता, आणि इतर सामाजिक योजना डिफरन्स तत्त्वाशी सुसंगत आहेत कारण त्या वंचित गटांना फायदा पोहोचवतात.

4. अस्पृश्यता निर्मूलन:

- भारतात जातीय असमानता कमी करण्यासाठी लागू केलेल्या आरक्षण धोरणे ही वितरणात्मक न्यायाची एक झलक आहेत, जिथे वंचित गटांना संधी आणि संसाधने पुरवली जातात.

महत्त्व:

रॉल्स यांच्या न्यायाच्या या संकल्पनेने लोकशाही व्यवस्थेत वंचित गटांना सक्षम बनवण्याचा मार्ग सुचवला. त्यांनी असमानतेला पूर्णपणे नाकारणे आवश्यक मानले नाही, तर ती वंचितांच्या भल्यासाठी कशी उपयोगात आणता येईल यावर भर दिला. त्यांच्या या विचारांचा आजच्या सामाजिक आणि आर्थिक धोरणांवरही मोठा प्रभाव दिसतो.

